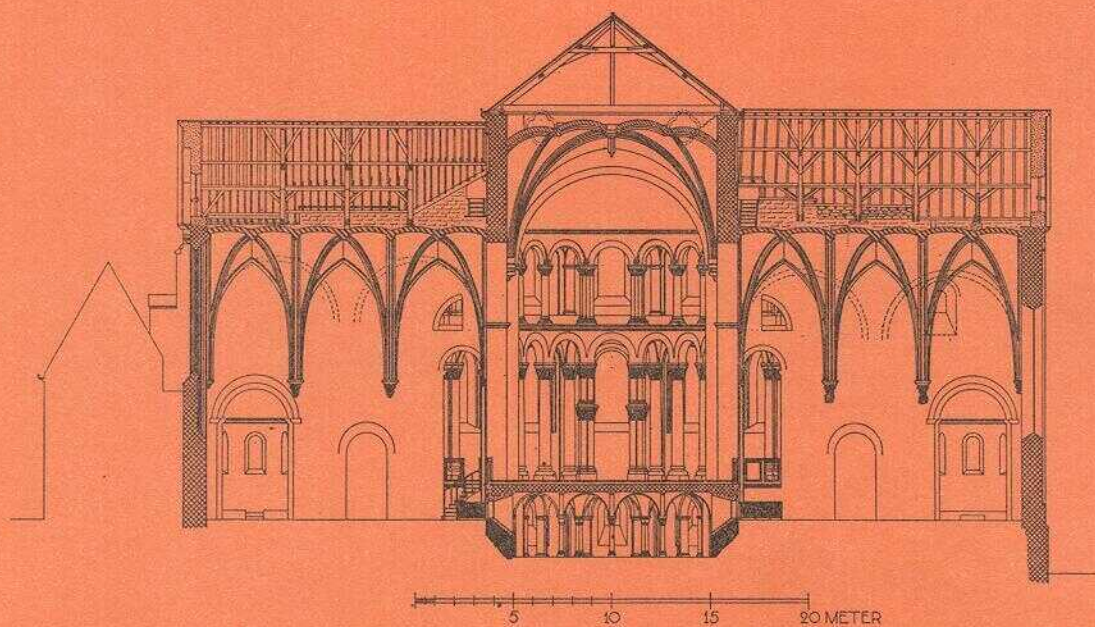


Bulletin KNOB

4

JAARGANG 78 | NOVEMBER 1979



Inhoud

- H. VAN DER WAL *
Een bijdrage tot de bouwgeschiedenis
van de O.-L.-Vrouwekerk in Maastricht 147
- ENGELBERT H. TER KUILE
De teksten van Goetghebuer inzake het
Paviljoen kritisch gewaardeerd 154
- MONUMENTENBERICHTEN * 157
- KNOB 163
- Op zoek naar de bloem in de KNOB 173
- ARCHEOLOGISCH NIEUWS 179
- * Bijdragen Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*
VOORZITTER *jbr. mr. L.M. Michiels van Kessenich*
SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark,*
De Poorterstraat 22, 2597 CS Den Haag
PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen,*
p.a. Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht
Drs. A. L. L. M. Asselbergs,
drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. dr. L. de Gou,
drs. H. Halbertsma, drs. I. W. L. Moerman,
drs. P. Nijhof, R. J. van Pelt,
ir. N. C. G. van de Rijt, drs. H. Sarfaty,
drs. C. H. Slechte, dr. D. P. Snoep.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofd-redacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv, 1013 GX Amsterdam. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van *beëindiging* van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de KNOB: de Poorterstraat 22, 2597 CS 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 50,—;
- instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;
- jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp. Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

- f 10,— per aflevering;
- jaargangen: prijs op aanvraag;
- banden: prijs op aanvraag.

EEN BIJDRAGE TOT DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE O.-L.-VROUWEKERK IN MAASTRICHT

H. VAN DER WAL

Tijdens het vernieuwen van de bekappingen van het schip en het transept van de O.-L.-Vrouwebasiliek in Maastricht in 1965–1966 was er een goede gelegenheid om de kerk boven de gewelven te bestuderen, hetgeen een aantal aanvullende gegevens opleverde op de in 1937 verschenen *Geïllustreerde Beschrijving van Maastricht* door E. O. M. van Nispen tot Sevenaer.

Bij die gelegenheid is er een groot aantal foto's vervaardigd, ook van de in het kerkarchief aanwezige tekeningen, en zijn de volgende opmetings-tekeningen gemaakt: plattegronddoorsnede boven de gewelven (afb. 3); lengtedoorsnede met nauwkeurige weergave van de kapconstructie (afb. 2); dwarsdoorsnede over de kruising en het transept (aangegeven op een opmeting van E. A. Canneman) (afb. 4); aanzicht van de zuidgevel (afb. 1); aanzicht van de noordgevel met een doorsnede over de noordelijke transeptarm; enige kapdetails (afb. 5, 6).

Bij het onderzoek was duidelijk te zien dat het schip en het transept *c.* 2,25 m in mergelsteen zijn verhoogd. Dat gebeurde waarschijnlijk kort na 1325, het jaar waarin paus Johannes XXII een aflaat schonk aan hen die geld gaven voor het herstel van de O.-L.-Vrouwekerk (Van Nispen tot Sevenaer, *o.c.*, 475); een reparatie waarover verder niets wordt vermeld, maar die gezien de speciale aflaat tamelijk ingrijpend moet zijn geweest. Dat blijkt ook uit brandsporen op het oude muurwerk van vóór 1325. Deze sporen wijzen op een brand in de overkapping waarbij het interieur gespaard bleef dankzij de overwelfing. De romaanse gewelven in het schip zijn pas in het begin van de 18de eeuw tijdens een verbouwing o.l.v. Giles Doyen uit Luik uitgebroken en vervangen door de huidige stergewelven. Toen zijn de grote korfboogvensters onder de nieuwe muraalbogen ontstaan. Tijdens de restauratie van 1887–1917 zijn de oude muraalbogen in het schip en het transept teruggevonden. De ronde vensters in de verhoogde schipmuren (1325) van de „lichtbeuk” waren vóór de Cuypers-restauratie rondbogig, zoals inwendig nog zichtbaar is. In de afgeschuinde dagkanten vindt men hier en daar

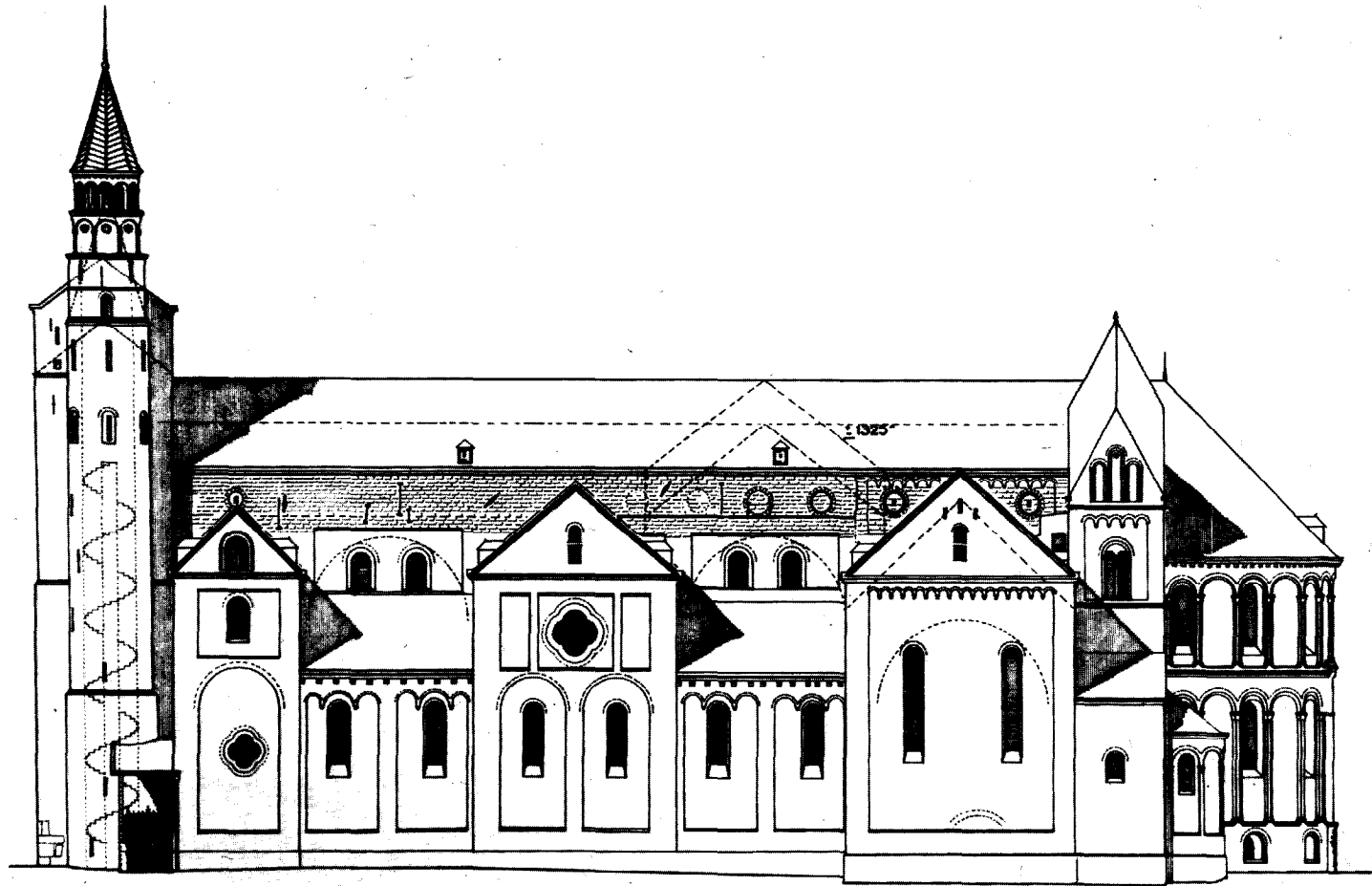
sleuven voor houten ramen en soms een platte kant van *c.* 15 cm. De vraag rijst, waarom de schipmuren verhoogd zijn. Houdt het verband met het feit dat de O.-L.-Vrouwekerk eertijds een verdedigbaar karakter heeft gehad in het tweeherige Maastricht? Het is ook mogelijk hier te denken aan een graanopslagzolder.

Een kruisingstoren

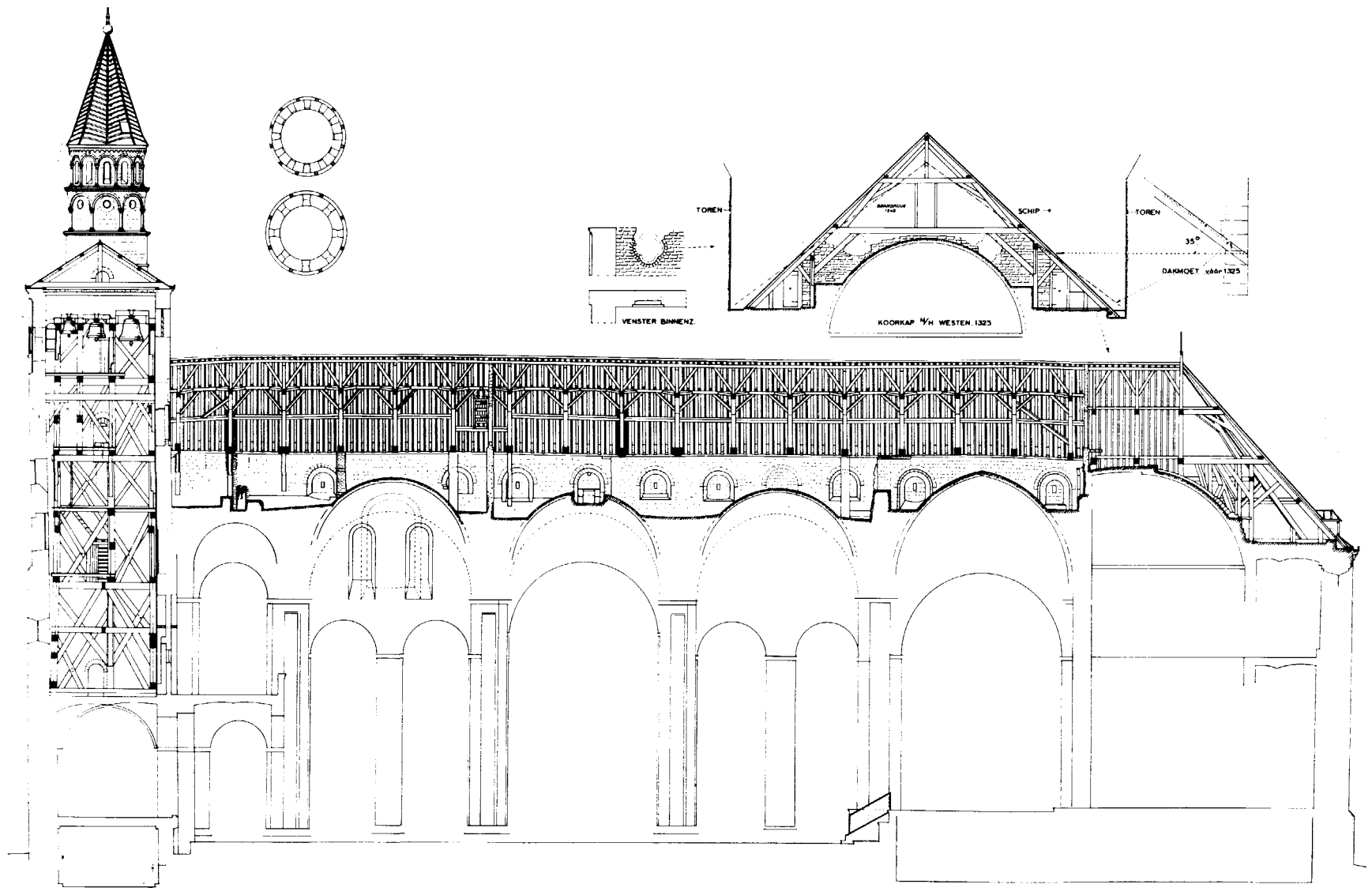
De plattegrond boven de gewelven (afb. 3) geeft aan, dat het muurwerk boven de kruising aan de noordkant een dikte van *c.* 1,24–1,27 m heeft, terwijl in het schip de muurdikte 0,78–0,97 m bedraagt. De dikte van de westmuur is niet meer te meten. De oostmuur is slechts 0,84 m dik. In deze oostmuur bevinden zich de resten van twee vierpasvensters die thans door het koordak worden overdekt. Vermoedelijk duidt dit op een kruisingstoren met vierpasvensters, die ouder moet zijn dan het huidige koor. Tegen de oostmuur is bovendien deels onder het dakvlak en deels daarbuiten de moet zichtbaar van een oudere kap, dan de van kort na 1325 daterende kap die nog alleen boven het priesterkoor gespaard is. Aan de noord- en de zuidkant is duidelijk te zien, dat de breukstenen muren van de oude pijlerbasiliek ter plaatse van de kruising in mergel zijn verhoogd. Er is geen organische aansluiting tussen de in mergel uitgevoerde verhoging van het schip met die van de kruising. Dit versterkt de idee van het bestaan van een kruisingstoren die mogelijk dateert uit de periode dat de westbouw en de lage transeptarmen zijn verhoogd.

Gekleurde gewelfribben

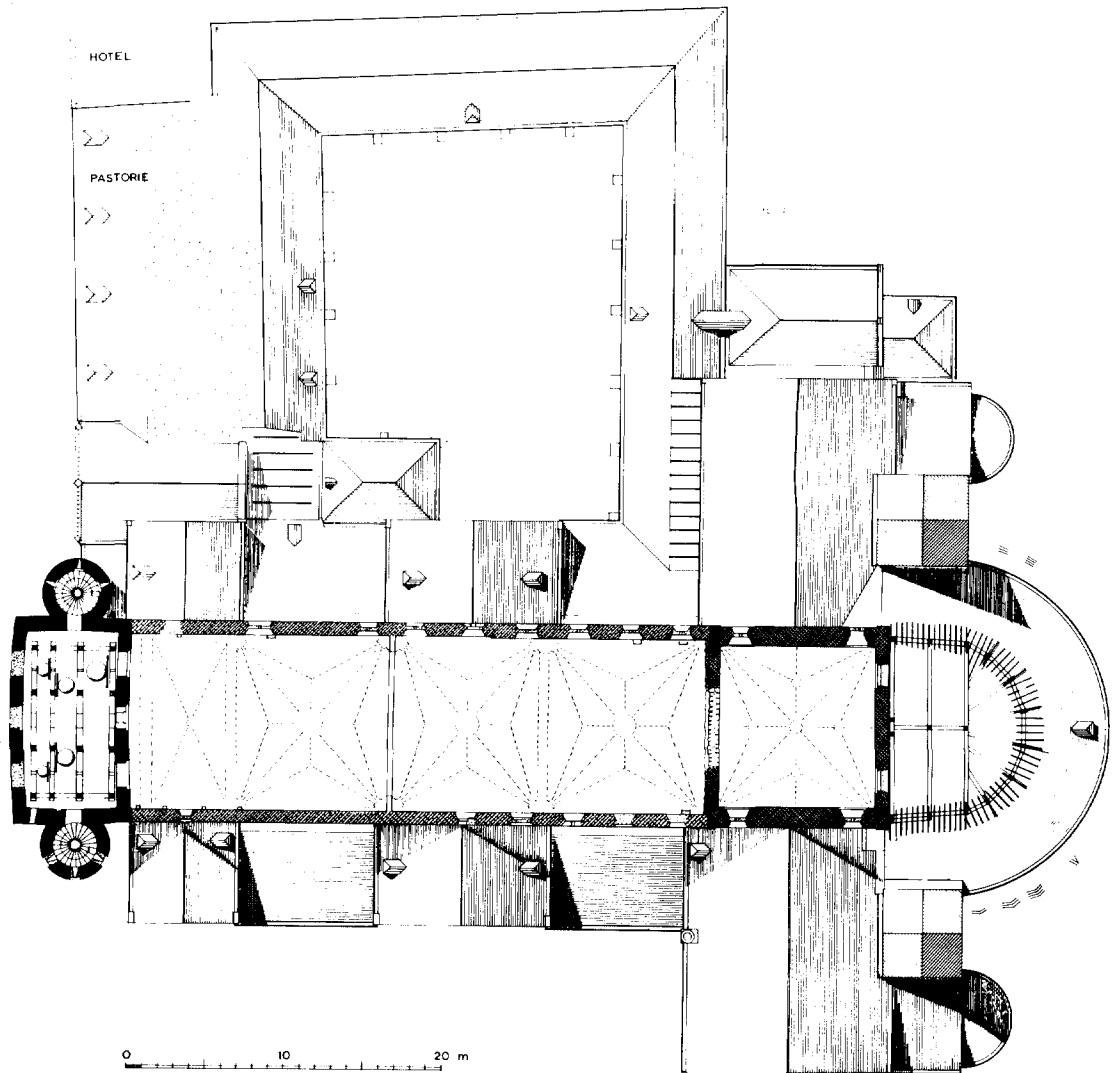
Een opmerkelijke verrassing was de vondst van mergelstenen ribben afkomstig van de romaanse gewelven in de kooromgang, die tijdens de restauratie van 1887–1917 zijn opgeruimd. Deze stenen, aangetroffen boven de westelijke boog van de viering, hadden een rode of soms donkergrijze kleur, die was aangebracht op een dunne kalklaag. De stenen waren diverse malen overgewit. Uit een en ander bleek dat de O.-L.-Vrouwekerk een kleurige beschildering heeft gehad.



Afb. 1. Maastricht, O.L.-Vrouwekerk. Aanzicht van de zuidgevel van de kerk. De stippellijn geeft de hoogte van de voor 1325 bestaande schipkap aan. Opmeting door H. van der Wal, 1966.



Afb. 2. Maastricht, O.-L.-Vrouwekerk. Lengtedoorsnede met nauwkeurige weergave van de c. 1325 uitgevoerde muurverhoging van het middenschip in mergel en van de in 1966 verloren gegane kapconstructie. Tussen de spanten de oorspronkelijke dikke ribben en de daartussen bij een latere verbouwing aangebrachte dunne ribben. De inzet rechts boven toont een dwarsdoorsnede over de koorkap gezien naar het westen. Opmeting door H. van der Wal, 1966.



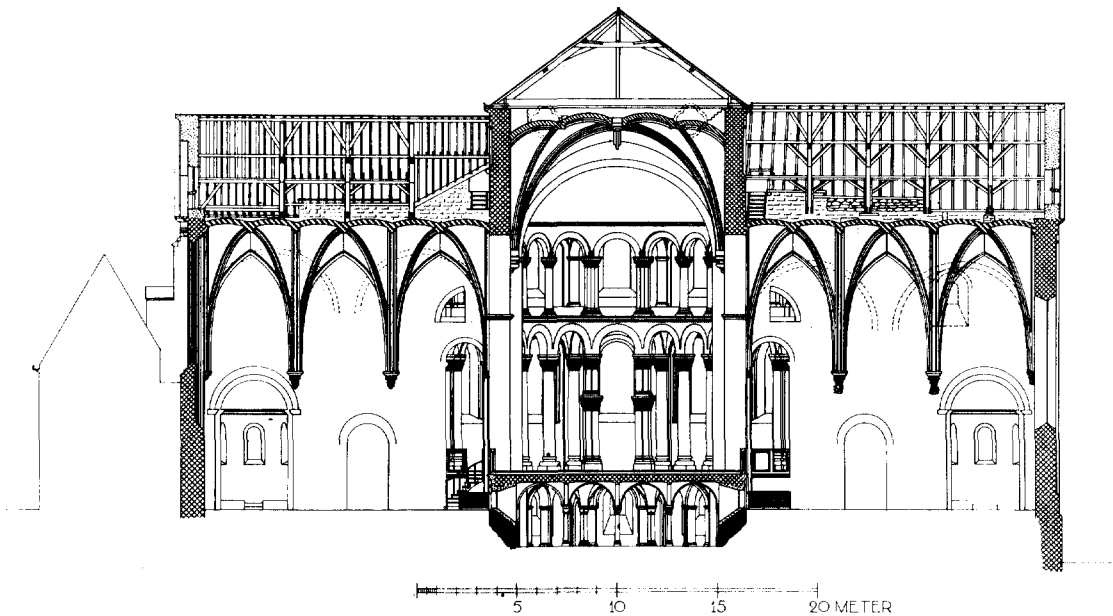
Afb. 3. Maastricht, O.-L.-Vrouwekerk. Plattegrond van de kerk boven de gewelven van het middenschip. V.l.n.r. het westblok, de hoofdbeuk en de viering. Opmeting door H. van der Wal, 1966.

De gesloopte kap van omstreeks 1325

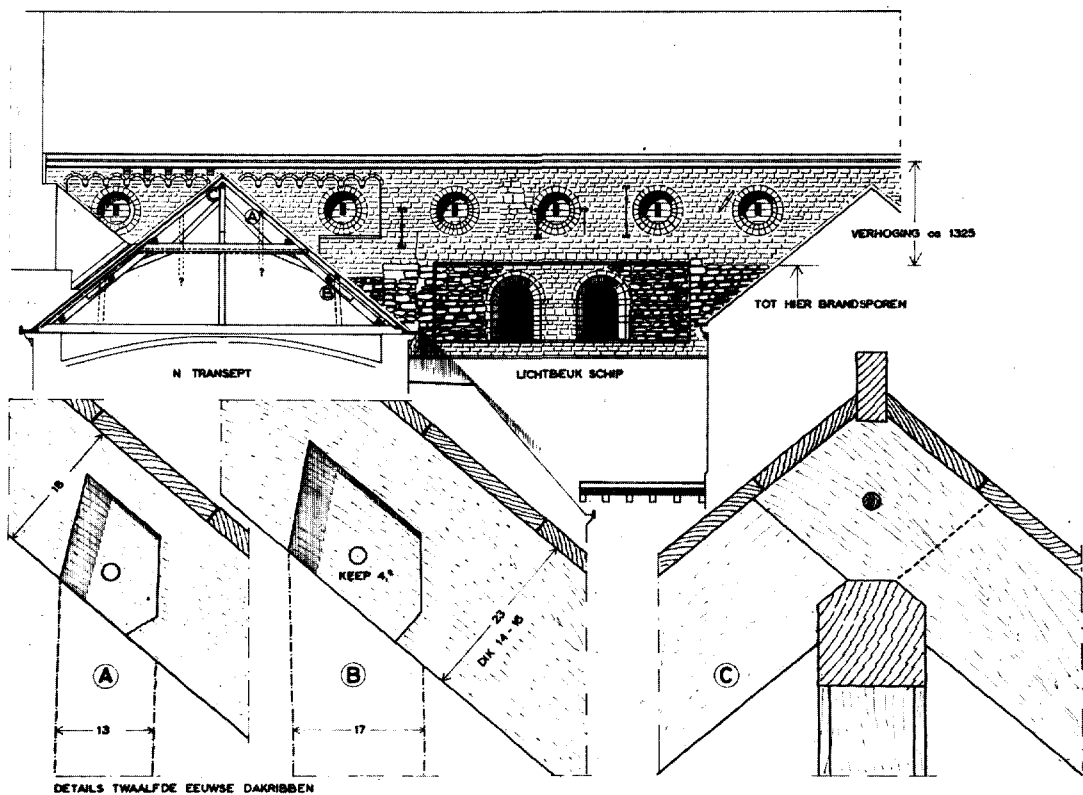
De oude kap bezat een flauwe dakhelling van 38°. Hij scheen in één campagne gebouwd van de westbouw tot aan het koor. Bij de bouw ervan, in of kort na 1325, moet de hiervoor behandelde kruisingstoren zijn afgebroken. Hij was waarschijnlijk bij de vroeg 14de-eeuwse brand beschadigd en stond bovendien te dicht bij de koortorens (vergelijk de Munsterkerk in Roermond en de kathedraal van Doornik). De kap was samengesteld uit hoge spanten op trekbalen, die ter voorkoming van het weggroten van de balkkop-

pen, boven op de muren waren gelegd. De plaatsing van de zeventien spanten boven het schip en kruising hield geen verband met de oude traveeindeling. Tussen de spanten waren aanvankelijk telkens vier zware dakribben met hanebalken geplaatst. Later zijn tussen deze zware ribben dunner geplaatst. Op de noordelijke dwarsarm waren zware eiken dakribben, afkomstig van de 12de-eeuwse spantconstructie. In deze ribben zaten kepen van horizontale liggers en van stijlen. Na de kapvernieuwing lagen nog enkele ribben op de

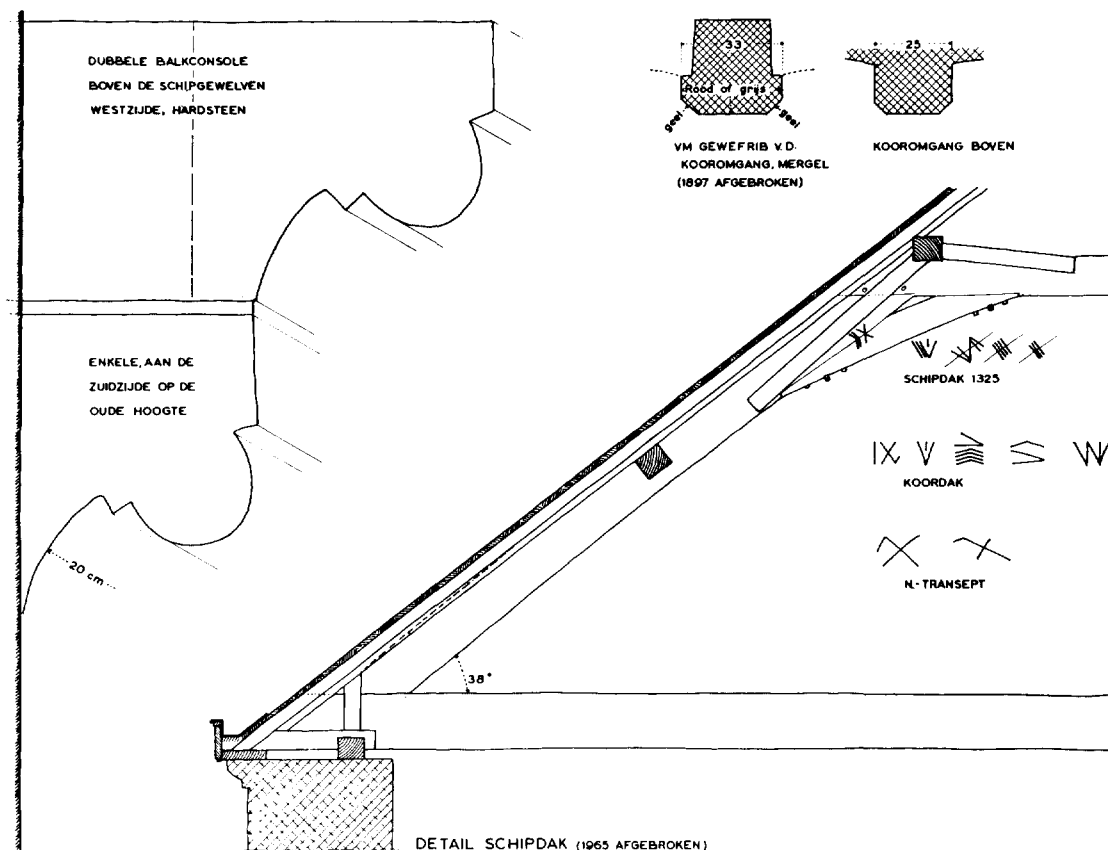
DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE O.-L.-VROUWEKERK IN MAASTRICHT



Afb. 4. Maastricht, O.-L.-Vrouwekerk. Dwarsdoorsnede over het transept naar het oostkoor en de krypte. Tekening van de kapconstructie opgemeten door H. van der Wal in 1966, opgenomen in een bestaande tekening van E. A. Canneman.



Afb. 5. Maastricht, O.-L.-Vrouwekerk. Aanzicht van het oostelijk gedeelte van de lichtbeuksmuur aan de noordzijde met weergave van de twee periodes en een dwarsdoorsnede over de kap van het noordelijke dwarspand. Daaronder enige details van de constructie, op het overzicht aangeduid als de punten A-C. Opmeting door H. van der Wal, 1966.



Afb. 6. Maastricht, O.-L.-Vrouwekerk. Detail van het in 1965 afgebroken schipdak en enige aangetroffen telmerken: links: geprofileerde hardstenen consoles ter ondersteuning van de trekbalen; rechts boven: gewelfribben van mergelsteen afkomstig uit de bovenkooromgang met aanduiding van aangetroffen kleurresten. Tekening door H. van der Wal, naar opmeting uit 1966.

gewelven; de rest was afgevoerd. Thans rest van de bekapping uit 1325 alleen nog het gedeelte boven het priesterkoor.

Tegen de oostmuur van de kruisingstoren is deels onder en deels buiten het dakvlak de moet van een oudere kap aanwezig met een helling van 35°. Tijdens de restauratie van 1887-1917 waren de kappen van de kerk door architect W. Sprenger, die de onder leiding van dr. P. J. H. Cuypers staande *herstelwerkzaamheden* uitvoerde, zorgvuldig uitgestukt en grondig hersteld. Dit herstel was geschied door zware balken langs de spantpoten en waar nodig ook langs de trekbalen aan te brengen. In 1965 vertoonden de spantpoten wel enige vergane plekken, die overigens door Sprenger al hersteld waren. Wat aanvankelijk bedoeld was als onderhoudswerk liep tenslotte uit op een radicale „restauratie”, een vrijwel totale vernieu-

wing. De kap van het middenschip is thans geheel vernieuwd, die van het noorder dwarspand vrijwel geheel, en van het 15de-eeuwse zuider dwarspand zijn alleen de spanten gespaard gebleven. Tijdens de afbraak zijn nog pogingen ondernomen om de twee laatste oorspronkelijke vakken bij de westbouw voor sloop te vrijwaren, opdat daarmee althans een stuk authentiek werk bewaard zou blijven. Pogingen om het afkomende eikehout op de grond nader te bestuderen op kepen, telmerken en andere bijzonderheden mislukten eveneens. Het was reeds afgevoerd. Wat bleef, zijn de tijdens de afbraak gemaakte foto's die een heel goed beeld geven van de na de brand van 1325 vervaardigde kap. Het is te hopen dat men bij de op handen zijnde restauratie van de St.-Servaaskerk de vernieuwingsdrang wat zal weten te beteugelen.

Ontvangen 31 oktober 1979

SUMMARY

During the 1965–66 restoration of the basilica of Our Lady in Maastricht the structure could be studied above the vaults. A great number of photographs was taken and measured drawings were made much of which are illustrated in the article. The nave and transept were raised *c.* 2.25 m probably shortly after 1325. The plan above the vaults would indicate that a crossing tower must have existed. Some red and greyish stones were discovered originating from the romanesque ribs showing that the church carried originally poly-

chromy. The roof dating from *c.* 1325 had an angle of 38°; it was almost completely demolished. The only extant part being the one above the sanctuary. Regrettably the works undertaken in 1965 as maintenance led to a radical renewal of the roof. Even an examination of the removed oak beams proved impossible. It is hoped that this urge for renewal will be restrained during the proposed restoration of S. Servatius in the same city.

DE TEKSTEN VAN GOETGHEBUER INZAKE HET PAVILJOEN KRITISCH GEWAARDEERD

ENGELBERT H. TER KUILE

In ons artikel „Op zoek naar de architect van Het Paviljoen bij Haarlem”¹ hebben wij betoogd:

1. dat de mededelingen aangaande Het Paviljoen die Goetghebuer publiceerde in 1825, dat is 37 jaar na de voltooiing, en die hij herhaalde in 1827, geen blind vertrouwen verdienen;
2. dat op grond van stijlkritische bevindingen het ontwerp moet worden toegeschreven aan Leendert Viervant die kort tevoren de architect was geweest van Teyler's Museum en van Teyler's Hof, beide in de stad Haarlem, en niet aan Triquetti, consul van Sardinië, die volgens Goetghebuer's tekst de ontwerptekeningen had gemaakt.

Ruim een jaar nadat dit artikel was verschenen volgde een tegen-betooog van Mevrouw H. M. Zijlstra-Zweens onder de titel „Nogmaals de architect van het Paviljoen”². Daarin werd ons verweten „het probleem van Het Paviljoen nog gecompliceerder te hebben gemaakt (dan Mevrouw N. de Roy van Zuydewijn) door de gegevens waarover we beschikken „van tafel te vegen”. Naar het oordeel van Mevrouw Zijlstra is er „geen goede grond om Goetghebuer's gegevens ter zijde te schuiven en zich aan een nieuwe, speculatieve toeschrijving te wagen”. Na deze uitspraak ging Mevrouw Zijlstra stilzwijgend voorbij aan onze stijlkritische argumentatie.

Toen wij kennis hadden genomen van de inzichten en het standpunt van Mevrouw Zijlstra ontbrak ons voorshands zowel de lust als de gelegenheid tot verweer. De gelegenheid ontbrak doordat wij destijds bezig waren de geschiedenis van het grafelijke paleis op het Binnenhof in haar eerste fasen te ontrafelen. Ook daarbij zagen wij ons genoopt sommige oude informatie als onbetrouwbaar „van tafel te vegen”. Dat was overigens niet het enige punt van analogie tussen de studie aangaande Het Paviljoen en die over de residentie van de graven van Holland in Den Haag. In beide gevallen waren wij van den aanvang overtuigd dat geen navorsing tot ook maar enig resultaat kon leiden tenzij het onderzoek

tweeledig zou zijn: enerzijds gewijd aan de schriftelijke, al of niet deugdelijke bronnen, anderzijds aan het speuren naar gegevens van architectuur-historische aard.

Nadat de resultaten van het speurwerk inzake het middeleeuwse paleis in het begin van 1979 (enigszins verlaat) waren gepubliceerd³ hervonden wij de lust om ons weer met het 18de-eeuwse paleis bij Haarlem bezig te houden en het ingenomen standpunt te verdedigen tegen de bedenkingen van Mevrouw Zijlstra. Die verdediging zal alleen betrekking hebben op het eerste van de beide punten die in de aanvang van dit artikel zijn genoemd. Ten aanzien van het tweede punt handhaven wij ten volle de argumentatie en de gevolgtrekking in ons artikel uit 1975.

Mevrouw Zijlstra acht het niet waarschijnlijk en naar wat verder blijkt vrijwel ondenkbaar „dat Goetghebuer de gang van zaken bij de bouw van Het Paviljoen onjuist heeft weergegeven, hij beschikte namelijk over alle informatie”. Mevrouw Zijlstra onderstelt dat er een zekere band was tussen Goetghebuer en Dubois en dat eerstgenoemde zijn inlichtingen rechtstreeks van Dubois heeft ontvangen. Een argument voor de band tussen deze twee ziet Mevrouw Zijlstra in het feit dat zij collega's waren: Goetghebuer was leraar aan de Academie in Gent, Dubois aan die van Dendermonde. Mevrouw Zijlstra suggereert zelfs dat zij min of meer vriendschappelijke relaties onderhielden aangezien „de betrekkingen tussen de beide zusterinstellingen heel hartelijk waren”.

Naar onze mening zullen de betrekkingen tussen Goetghebuer en Dubois in de eerste plaats afhankelijk zijn geweest van de persoonlijke omstandigheden en elks karaktereigenschappen.

Dubois werd op 13 november 1762 geboren in Arquennes, een dorp in Henegouwen vlak bij de grens met Brabant. Goetghebuer, architect en zoon van een architect kwam op 26 februari 1788 in Gent ter wereld. Zij behoorden dus tot twee ver-

het grafelijke paleis op het Binnenhof”, *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 10 (1978), 313.

¹ *Bulletin KNOB*, 74 (1975), 191.

² *Bulletin KNOB*, 76 (1977), 119.

³ Engelbert H. ter Kuile, „De bouwgeschiedenis van

schillende generaties. Over Goetghebuer zijn uitgebreide levensberichten beschikbaar ⁴. Hij was zeer begaafd en actief. In 1808 behoorde hij tot de oprichters van de Société des Beaux-Arts et de Littérature de Gand. Toen hij in 1810 afstudeerde ontving hij de eerste prijs voor architectuur. In 1815 trad hij op als de architect van het nieuwe Posthôtel aan de Kouter in Gent. Hij had een veelzijdige belangstelling en werkte o.a. op het terrein van de kartografie en de topografie. Sinds 1817/18 verschenen in losse afleveringen de prenten die in 1827 gebundeld werden uitgegeven in het momentale werk „Verzameling der merkwaardigste gebouwen in het Koninkrijk der Nederlanden” met de uit het Frans vertaalde tekst waarvan het origineel voorkomt in de heruitgave van 1825. Voor een groot deel zijn de afbeeldingen door hemzelf vervaardigd. Uit de teksten blijkt dat hij bijzondere aandacht had voor de ruimtelijke indeling. Dat hij een gemakkelijke en meegaande aard had komt ons niet waarschijnlijk voor: een conflict over de wijze van opleiden aan de Gentse academie gaf hem in 1819 aanleiding zijn ontslag te nemen als leraar.

Wat Dubois aangaat, over hem is nooit iets bekend geworden van enige betekenis sinds de beknopte notities in de teksten van Goetghebuer verschenen. Hij zou dan de leiding hebben gehad bij het totstandkomen van Het Paviljoen naar de tekeningen van Triquetti. Hij zou (daarna?) zekere waterbouwkundige werken hebben uitgevoerd en hij zou de architect zijn geweest van een villa bij Waasmunster ten noorden van Dendermonde die uit de jaren tegen 1815 moet dategen. De villa, ook wel met de termen château en kasteel aangeduid, is een blokvormig huis met, in het midden van de voorgevel, een porticus van vier Ionische zuilen op welks kroonlijst een forse attiek oprijst, voorzien van een drietal halvemaaformige vensters ⁵.

Opmerkelijk vaag is de passus over de waterbouwkundige werken (oeuvres hydrauliques). Over het karakter van deze werken wordt niet gerept, zodat wij niet weten of het om sluizen, kaden of waterkeringen ging. Er worden geen plaatsnamen vermeld, geen namen van gewesten, noch vernemen wij iets aangaande de opdrachtgevers. Deze geheimzinnigheid geeft te denken. Waren deze werken van een zodanig onbetekende aard dat hij zich van elke aanduiding onthield, of waren er herinneringen van pijnlijke aard aan verbonden?

Volgens Mevrouw Zijlstra was Dubois op het hoogtepunt van zijn carrière toen hij optrad als

architect van de villa bij Waasmunster. Met evenveel recht zou men kunnen zeggen: op het eind van zijn carrière. Immers, als in 1850 de academie van Dendermonde haar 50-jarige bestaan viert en de feestredenaar, in pathetische bewoordingen de stokoude Dubois toesprekend, 's mans oeuvre roemt, blijkt dat oeuvre niet meer te omvatten dan de drie eerder opgesomde prestaties. Een potsierlijke, om niet te zeggen ironische éloge.

Uit het bovenstaande blijkt dat Dubois en Goetghebuer dusdanig in velerlei opzichten van elkander verschilden dat van enige omgang tussen hen moeilijk sprake kan zijn geweest: zij waren elkanders antipoden.

Naar Mevrouw Zijlstra opmerkt behoeft het niemand te verbazen dat Triquetti tekeningen maakte voor Het Paviljoen; „de amateur-architect was in de 18de-eeuw niet ongewoon”. Als voorbeelden noemt zij dan de namen van Burlington en Walpole in Engeland, van Jefferson in de Verenigde Staten van Noord-Amerika en die van prins Albert van Saksen-Teschen in België. Mevrouw Zijlstra trok daaruit haar conclusies zonder te beseffen dat de zaak minder simpel is dan zij onderstelde.

Volgens Goetghebuer was het onder directie van Dubois dat Het Paviljoen „d'après les dessins de M. Triquetti, à cette époque consul de la Cour de Sardaigne à la Haye” tot stand is gebracht. Dit doet de vraag rijzen wat onder die „dessins” moet worden verstaan: waren het de definitieve werktekeningen of ging het om schetstekeningen waarnaar Dubois de werktekeningen nog moest maken? Was dit laatste het geval dan zou Dubois er nog een hele taak aan hebben gehad en zou hij voortdurend overleg moeten hebben gepleegd met Triquetti. Dan zou hij zeker hebben geweten waar Triquetti woonde: in Amsterdam. Uit de juist aangehaalde tekst blijkt dat hij dit niet wist. De „dessins de M. Triquetti” zouden dus de werktekeningen zijn geweest die Triquetti had gemaakt.

Nu zijn er in Europa amateur-architecten geweest die zelf de uitvoeringstekeningen vervaardigden, zoals Richard Boyle, de derde graaf van Burlington. Hij was daar op den duur toe in staat doordat hij jaren lang in nauwe samenwerking met zijn beroepsarchitecten was geschoold en ver-

⁴ Nationaal biografisch woordenboek, deel 5, Brussel 1972, 379-386.

⁵ Foto afgebeeld: E. de Seyn, *Dictionnaire historique et géographique des communes de Belgique*, 3de druk, II, 1428.

trouwd geraakt met de praktijk van het vak. Bovendien ging het daarbij om strakke en niet bijzonder gecompliceerde Palladiaanse architectuur. Dat Triquetti een zo vaardig amateur-architect was dat hij de uitvoeringstekeningen kon leveren voor een bouwwerk als Het Paviljoen is volstrekt ondenkbaar.

Er is nog een andere grond om de betrouwbaarheid van Goetghebuer's tekst in twijfel te trekken. Toen het werk aan Het Paviljoen ter hand werd genomen was Dubois een jongeman van nog maar 22 jaar. Wij zijn bereid aan te nemen dat hij bij de uitvoering betrokken is geweest, maar weigeren te geloven dat hij een topfunctie vervulde.

Het is niet moeilijk verklaren hoe de jachtverhalen over de prestaties van Dubois in de wereld zijn gekomen. Toen Dubois na een aantal

jaren in Haarlem en elders in het noorden te hebben gewerkt in België was teruggekeerd zal het hem moeilijk zijn gevallen daar weer aan de slag te komen. Dat zal hem ertoe hebben gebracht hoog op te geven van de prestaties die hij in de noordelijke Nederlanden had verricht. Wat hij daarover beweerde was niet te controleren. Henry Hope was naar Engeland uitgeweken eer de oude Republiek bezweek, Leendert Viervant was in 1801 overleden. Mogelijk hebben zijn bluffverhalen hem geholpen in 1803 een benoeming tot leraar aan de Dendermondse academie te verwerven en daarmee een zekere status te bereiken. Hij moet een zodanig slome aard hebben gehad dat zelden opdrachtgevers met hem als architect in zee waagden te gaan.

Ontvangen 25 september 1979

MONUMENTENBERICHTEN

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Delft, Gemeenlandshuis Delfland en Wijnhaven 16

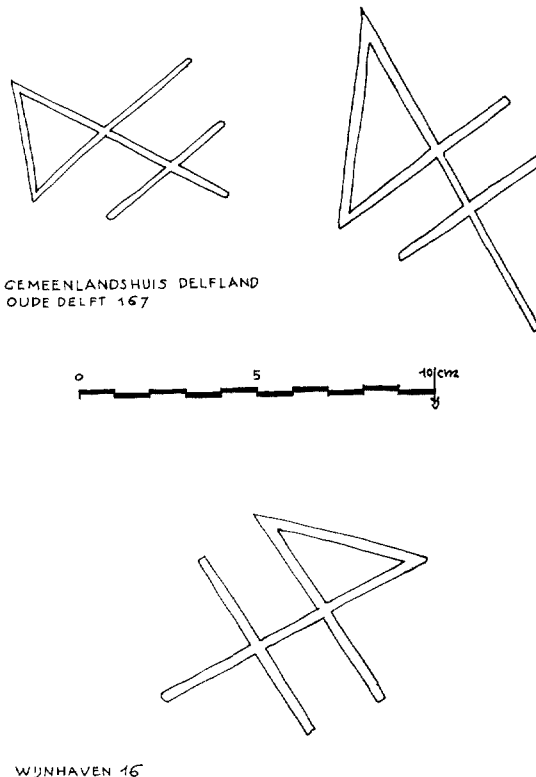
Tijdens het colloquium over steenhouwersmerken, dat op 28 en 29 april 1979 door het Centre de Recherches Glyptographiques (CRG) te Mons (België) werd georganiseerd maakte Mme A. Van de Winkel erop attent, dat op het steenhouwwerk van het Gemeenlandshuis van Delfland te Delft het merk van de groeven en werkplaatsen van Le Prince te Ecaussines voorkomt. Later meldde de heer R. Adriaenssens, dat een student van het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw te Antwerpen hetzelfde merk gevonden had op de gevel van het huis Wijnhaven 16 in Delft.

Nader onderzoek leerde, dat de merken van Le Prince, op talloze plaatsen in België op hardsteen aangetroffen en gepubliceerd, bij het Gemeenlandshuis alleen voorkomen op de hardstenen onderdelen in het onderste deel van de gevel, zowel van het hoge als het lage gedeelte. Ze zijn te vinden op vlakke blokken, plintbanden, vensterdagkanten en een kleine vensterlatei. Op de geprofileerde gebeeldhouwde ingangspartij komen de merken niet voor, evenmin op de zandstenen versieringen boven de vensters. Die dragen een drietal kleinere merken, die als het persoonlijk merk van de makers gezien moeten worden.

Aan de pui van Wijnhaven 16, volgens Meischke (*Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800*, Haarlem, 1969, 281) vermoedelijk gebouwd kort na de stadsbrand van 1536, komen de merken van Le Prince voor op alle blokken, ook met ornament, zodat we moeten aannemen, dat de pui in zijn geheel uit Ecaussines is aangevoerd.

In België zijn bekend: Eustace Le Prince of Justaes de Prince (1480-1560) en Guillaume Le Prince (1510 à 1515-1573). In Nederland komt Pieter de Prince enige malen in rekeningen voor: in 1499 en 1504 bij de Laurenskerk te Alkmaar (van Schaarschines als verbastering van Ecaussines) en in 1512 aan het stadhuis van Middelburg, naar ontwerp van Anthonis Keldermans.

Van de gevel van het Gemeenlandshuis is geen bouwjaar bekend. Mej. Kossmann stelt in haar artikel „Het woonhuis van Jan de Huyter te Delft” (*Bull. KNOB*, 59 (1960), kol. 81-90) de bouwtijd van de gevel omstreeks 1505 en ver-



WIJNHAVEN 16

Afb. 1. Delft, steenhouwersmerken in het Gemeenlandshuis Delfland en Wijnhaven 16.

moedt daarbij dat het onderste deel van de gevel weinig van de brand van 1536 te lijden had.

Wellicht is het ook dienstig te wijzen op zekere overeenkomsten met details van het stadhuis van Gent, waaraan Justaes de Prince sedert 1519 steenhouwwerk leverde, naar ontwerp van Dominien de Waghmakere en Rombout Keldermans (F. van Tyghem, *Het stadhuis van Gent*, Brussel 1978).

De pui van Wijnhaven 16 te Delft zal mogelijk ook van voor de stadsbrand dagtekenen.

Uit een en ander blijkt nogmaals, dat de studie van de steenhouwersmerken een goede hulp kan zijn bij het bestuderen van de geschiedenis van bouwwerken.

H. JANSE

Deventer, vm. Broederenkerk, thans R.K. kerk van St. Lebuïnus

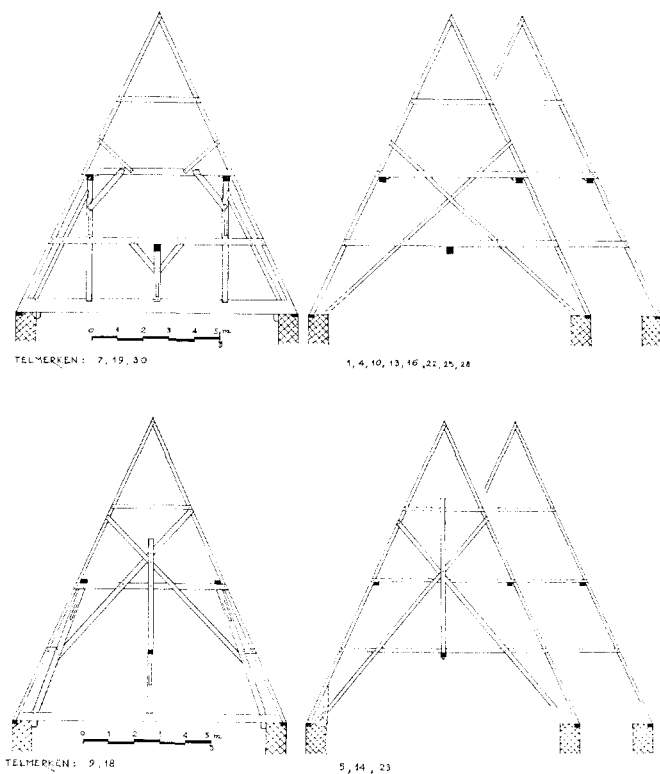
Bij herstel van de binnenzijde van de zuidwand van de kerk werden in 1972 in de zesde en zevende travee (d.w.z. in de eerste en tweede travee van het koor, geteld uit het westen) restanten gevonden van een afgehaakt spitsboogfries op consoles van trachiet. De bovenzijde van deze consoles bevond zich *c.* 1,35 m boven de kerkvloer. De vondsten werden opgemeten en in tekening gebracht door de heer J. J. van Nijendaal van de Gemeentelijke Archiefdienst.

Dit spitsboogfries zou verklaard kunnen worden door te veronderstellen, dat we hier te doen hebben met de buitenzijde van een 13de-eeuwse stadsmuur. De kloosterkerk zou daar dan in de 14de eeuw aan de buitenzijde tegenaan en bovenop gebouwd zijn, wat tevens de verklaring vormt voor het merkwaardige feit, dat deze kerk bij de bouw alléén aan de noordzijde van een dwarsarm en een zijbeuk werd voorzien, terwijl de zuidzijde, afgezien van de steunberen, steeds geheel vlak gebleven is. Ter vergelijking zij de vermoedelijk iets oudere Broerekerk van Bols-

ward (eveneens een Minderbroederskerk) genoemd, die een driebeukig pseudobasilicaal schip heeft, maar een dwarsschip mist; wel is de oostelijke travee van de noordelijke zijbeuk d.m.v. een topgevel en een zadeldak tot een pseudo-dwarsschip uitgebouwd.

Het veronderstelde stuk stadsmuur zou deel uitgemaakt kunnen hebben van de ommuring van een noordoostelijke uitbreiding van de oude stadskern, die omstreeks 1100 al omwijd was (zie een recente, niet gepubliceerde studie van L.H.M. Olde Meierink, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; vgl. A. C. F. Koch, „Die Anfänge der Stadt Deventer”, *Westfälische Forschungen* (1957), 167–173). Voorgelegd aan dr. A. C. F. Koch bleek deze onze veronderstelling bepaald onaannemelijk te vinden.

Het Broederenklooster wordt in 1311 voor het eerst vermeld (E. H. ter Kuile, *Zuid-Salland* (= De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst deel IV 2de stuk), 's-Gravenhage 1964, 68-72). De overlevering, dat Gravin Eleonora, tweede echtgenote van Graaf Reinoud II van Gelre, de kloosterkerk in 1336 of kort daarna



Afb. 2. Deventer, vm. Broederenkerk. Reconstructie van de oorspronkelijke toestand van de kapconstructie van de hoofdbeuk (XIV A), schaal 1 : 300. Boven: koor, links met de draagconstructie, rechts de gespannen. Van eiken zijn de stijlen en de schoren; de overige onderdelen (ook de lange schoren tegen de stijlen) zijn van dennehout.

Onder: westelijk gedeelte van het schip, links met de draagconstructie (jukspant), rechts de gespannen, alles van eiken.

Tekening H. Janse, naar opmetingstekeningen van D. J. de Vries.

heeft laten bouwen, zoals G. Dumber op gezag van Arnold Moonen schrijft (*Het Kerkelyk en Wereltlyk Deventer*, Arnhem 1752, 500, 501), is door Ter Kuile als apocrief aangemerkt. Recent onderzoek van de kapconstructie van de hoofd-beuk heeft echter geleerd, dat de bouw wél omstreeks die tijd plaats gevonden kan hebben, of zelfs nog wel wat eerder.

Afgezien van de laatste koortravee, die van omstreeks 1470 dateert, bestaat de kap uit drie gedeelten, die van oost naar west kort na elkaar tot stand gekomen moet zijn. De kap van het koor, de oudste dus, is opgebouwd met eikehout en dennehout. Deze laatste houtsoort wordt met name in de stad Utrecht omstreeks 1300 in de bouw toegepast (bv. de kap van de Janskerk na de brand van 1279 en het huis Drakenburg c. 1295). De beide andere kapgedeelten zijn geheel van eiken.

De constructie van het oostelijke en het aansluitende kapgedeelte is voor ons land uniek: in de lengterichting van de kerk zijn drie constructies van draagbalken, stijlen en schoren aanwezig, waarvan de middelste half zo hoog is als de beide andere. Hierover liggen dwarse (hane)-balken, die de daksporen koppelen. Diverse schoren verzekeren de stabiliteit in de dwarsrichting. In het oostelijke kapgedeelte is bovendien één van elke drie gespannen (= sporenparen) voorzien of voorzien geweest van twee elkaar kruisende schoren, lopende van de voet naar het midden van de tegenoverliggende zijde.

Het westelijke, jongste kapgedeelte beslaat de westelijke drie traveeën van het schip. De muren van het schip lopen hier ononderbroken door, wat betekent, dat dit kapgedeelte nauwelijks iets jonger zal zijn. Deze kap heeft de in ons land gebruikelijke dwarse constructiewijze. Er zijn twee zeer hoge jukspanten, elk voorzien van een hogerop gaande middenstijl, die de jukbalk halfhouts kruist. De korbeels kruisen de jukbalk eveneens, vervolgens elkaar en de middenstijl en lopen door tot de tegenoverliggende daksporen. De jukbalken zijn verbonden aan de erlangs lopende sporen. In de middenstijlen zijn langs balken opgelegd, waarop de onderste hanebalken van de gespannen rusten. Midden tussen de kapspanten zijn de juist genoemde langs balken d.m.v. een „ankerbalkverbinding” opgehangen aan een verticale stijl in het gespan daar ter plaatse. Deze stijl hangt op zijn beurt aan elkaar kruisende schoren in dit gespan. Ook deze kapconstructie is uniek voor ons land en alleen te vergelijken met de bij de restauratie in 1961 helaas gesloopte schip-

kap van de kerk van Hellendoorn, die door H. Janse gelukkig nog tijdig is gedocumenteerd.

In de gehele kap zijn de stijlen resp. de jukspanten meegenummerd met de nummering van de gespannen. Op de stijlen zien we van oost naar west de telmerken 7, 19 en 30, 13 en 25 en op de jukspanten 18 en 9. Dit is iets, wat bij kapconstructies uit de tweede helft van de 14de eeuw niet meer pleegt voor te komen. Een gespan voorzien van elkaar kruisende schoren zien we ook in het koor van de kerk van Wijhe (alleen bij het gespan bij de sluiting, XIII B of XIV A).

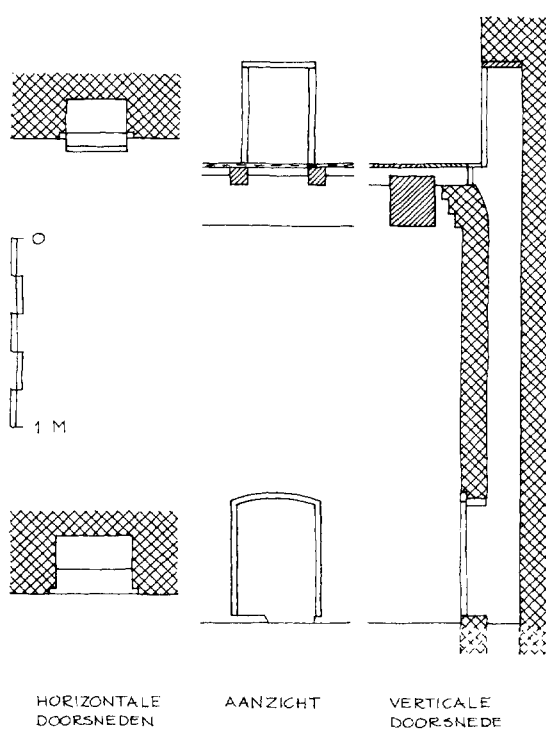
De kap van de Deventer' Broederenkerk zal dan ook in de eerste helft van de 14de eeuw gedateerd moeten worden; het oudste gedeelte misschien nog in het eerste kwart van die eeuw. Opvallend is de steile helling van het dak: 65 à 67 graden. In later tijd zijn de kappen gewijzigd en van veel toevoegingen voorzien, zoals tussenspanten en extra flieringen.

G. BERENDS

Middeleeuwse stort(?)kanalen in muren

De Hervormde kerk van Windesheim is een overblijfsel van het klooster van de Reguliere kanunniken van St.-Augustinus, dat gesticht werd in 1387. Zijn huidige functie heeft het gebouw sedert 1633 of daaromtrent; de balklaag van de eerste verdieping is toen (?) verwijderd om een hoge kerkzaal te verkrijgen. Volgens Schoemaker, die het gebouw in 1730 bezocht en uitstekende, diende het oorspronkelijk als brouwhuis van het klooster. De kapconstructie en andere verschijnselen maken het niet waarschijnlijk dat het de brouwerij is, die volgens de in 1464 voltooide kroniek van Johan Busch al spoedig na de stichting van het klooster werd gebouwd. Vermoedelijk dateert het gebouw uit het laatste kwart van de 15de eeuw of daaromtrent.

De oude vensteropeningen van de voormalige eerste verdieping, de tweede verdieping en de topgevels zijn alle voorzien van luikopeningen; restanten van enkele oorspronkelijke begane grondvensters laten zien, dat die wél van glas-inlood voorzien zijn geweest. In de oostelijke kopgevel zijn gedichte deuropeningen (met deursponningen aan de buitenzijde) aanwezig op de tweede verdieping en hoger; misschien is er ook een geweest op de vroegere eerste verdieping. De verdiepingen en zolders van het gebouw zijn kennelijk bestemd geweest voor opslag. In beide kopgevels zijn schoorstenen; de bijbehorende stookplaatsen zijn vermoedelijk op de begane grond geweest.



Afb. 3. Windesheim, Hervormde Kerk, Middeleeuwse stort(?)kanalen.

Op zolder zien we in de oostmuur vlak boven de vloer een opening, die in de muur als een kanaal van $17 \times 32-40$ cm doorsnede omlaag gaat. Een verdieping lager bevindt zich een iets grotere opening in de muur, die in hetzelfde kanaal uitmondt (zie afb. 3). Nu gaat het kanaal niet meer verder omlaag, maar vroeger waarschijnlijk wel.

Een soortgelijk kanaal is aangetroffen in de voorgevel van het huis Breestraat 76 in Amersfoort, dat na restauratie sedert 1975 deel uitmaakt van het aangrenzende Museum Flehite. Dit huis omvat kelder, begane grond met oorspronkelijk een gedeeltelijke insteekverdieping, verdieping en zolder. Het dateert waarschijnlijk uit de tweede helft van de 15de of het begin van de 16de eeuw. Voor zover na te gaan is de verdieping oorspronkelijk alleen van luikopeningen voorzien geweest en was het altijd een ongedeelde ruimte zonder stookplaatsen; hij diende dus kennelijk voor opslag. In de voorgevel zien we hier vlak boven de vloer een opening, die als een kanaal van ongeveer 32×34 cm doorsnede omlaag gaat. Ook op de insteek was een opening

naar dit kanaal vlak boven de vloer. Op de begane grond zijn restanten van het kanaal aangetroffen naast een later ingebroken houten vensterkozijn; in de kelder is het muurwerk daar ter plaatse reeds lang niet oorspronkelijk meer. In tegenstelling tot in Windesheim zijn openingen hier niet van luikspinningen voorzien.

De functie van deze in de dikte van de muur uitgespaarde kanalen is niet duidelijk. Misschien zijn het stortkokers geweest voor graan, dat beneden verwerkt werd voor het brouwen van bier of anderszins. Wij houden ons zeer graag aanbevolen voor informatie over de betekenis of het elders voorkomen van dergelijke kanalen.

G. BERENDS

Nogmaals: Vennekool

Bekend was, dat bij de herbouw van de torenspits van de Hervormde kerk te Woerden in *c.* 1700-1703 één der leden van de familie Vennekool als architect optrad.

Tot dusver dacht men aan Jacob (zie *Bulletin KNOB*, 78 (1979), 39-40). Bij het nazien van de Stadsrekeningen bleek dat daarin verscheidene malen sprake is van de „Architect Vennekool” zonder de vermelding van diens voornaam. Eénmaal staat er echter in de rekening 1701/1702: „Steven Vennekool Architect”, zodat er nu zekerheid is over de identiteit van de architect.

Nader onderzoek zal moeten uitwijzen welke Vennekool bij de herbouw van de in 1702 ingestorte toren van de Hervormde kerk van Breukelen betrokken was, Jacob of Steven.

TH. VAN STRAALEN

Zwolle, drie (laat-)middeleeuwse huizen met een houtskelet of restanten daarvan

1. Vispoortenplas 8/10 (hoek Waterstraat)
Uit onderzoek van D. Spoel, verbonden aan het architectenbureau Meyerink te Zwolle, tijdens de sloop en herbouw van dit huis in 1976 en 1977 bleek, dat het gebouwd is in de 15de eeuw als een huis met een skelet van eikehout. De gebinten bestonden elk uit twee dekbalkgebinten op elkaar waarop nog een dekbalkjuk voor de kap. Hier overheen lagen drie vloeren van kinderbalken. Met behulp van aanvullende waarnemingen van D. J. de Vries te Zwolle komen we tot een opzet van een huis van zeven vakken lengte met platen over de gebinten en regels tussen de gebintstijlen. De stijlen van de verdieping en de benen van de spantjucken waren gepend in de gebintplaten

van het gebint eronder. Aangezien schoren in de lange wanden blijkbaar ontbroken hebben, moet het vakwerk voorzien zijn geweest van een halfsteens bakstenen vulling of van een (verticale) houten beschieting.

Toen het huis gebouwd werd, lag dit gebied nog buiten de stadsmuur, waar het verboden was stenen huizen te bouwen (A. Telting, *Stadboeken van Zwolle*, Zwolle 1897, 238). In de eerste helft van de 16de eeuw kreeg het huis stenen muren; het was toen binnen de nieuwe stadsmuur komen te liggen. De gebintstijlen en korbeels op de begane grond werden daarbij verwijderd en vervangen door houten sleutelstukken met een peerkraalprofiel; op de verdieping bleven de gebinten in stand maar verdwenen de gebintplaten en regels. Bij de sloop kwamen ook nog overblijfselen tevoorschijn van een gevelarchitectuur, die sterk verwant was aan die van het Museum aan de Melkmarkt (c. XVI b). Op twee zandstenen vensterdorpels werd een steenhouwersmerk aangetroffen, dat eveneens voorkomt op de consoles van de nabijgelegen stadsmuur (E. H. ter Kuile, *Noord- en oost-Salland* (= De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst deel IV derde stuk), Den Haag 1974, 83). Dit merk is ook bekend van de R.K. kerk te Haaksbergen (1520, XVI b en 1556; A. Warffemius in: *Bulletin KNOB*, 76 (1977), 237) en van de Oldehove in Leeuwarden (begonnen 1529; H. Janse en P. Wiersma in: *Bulletin KNOB*, 74 (1975) 156, fig. 2 rechtse rij derde van boven). De verbouwing moet dus in of omstreeks het tweede kwart van de 16de eeuw hebben plaats gevonden. Naderhand is het huis gesplitst en nog verscheidene malen verbouwd.

2. Koestraat 27/29

Deze verdiepingloze woningen, die tezamen overdekt worden door een zadeldak met de nok evenwijdig aan de straat, werden sinds jaar en dag bewoond door twee bejaarde dames, overeenkomstig de stichting op 25 augustus 1595 door Hendrik van Holte, diens zoon Warner en schoondochter Anna van Ittersum. Hendrik had kort tevoren het linker huisje voor 150 goudgulden gekocht van Cornelis van Steenwijk, terwijl Warner en Anna het rechter huisje hadden geërfd.

Bij de restauratie in 1978 bleek de draagconstructie oorspronkelijk een skelet van eikehout te zijn geweest, waarvan aan de achterzijde een belangrijk gedeelte bewaard is gebleven. Een en ander werd gedocumenteerd door D. Spoel, die ook de gegevens over de stichting opspoorde.

De huisjes hebben geen eigen zijmuren, maar zijn indertijd gebouwd op een open terrein tussen twee al bestaande stenen huizen, die beide (in tegengestelde richting) geren, zodat de huisjes een trapeziumvormige plattegrond kregen. Vier van de zes ankerbalkgebinten bleven bewaard, al verdwenen daarvan wel de korbeels en de stijlen aan de straatzijde. Tussen de gebintstijlen in de achtergevel, die genummerd zijn met gesneden telmerken van west naar oost, bleven een windschoor (gepend zowel in de stijl als in de gebintplaat) en twee opgelijpte regels bewaard en ook een deel van de halfsteens bakstenen vulling (steenformaat $24 \times 11\frac{1}{2} \times 5$ cm). Van de twee regels diende er één als bovendorpel van een doorgang naar een aanbouwtje aan het linker huisje. Dit aanbouwtje was blijkbaar oorspronkelijk; het werd naderhand naar rechts vergroot en nog later in zijn geheel afgebroken.

Aan de straatzijde is geen vakwerkgevel geweest; de gebintstijlen waren gekast in de één steen dikke voorgevel. Hierin kwamen restanten tevoorschijn van een bakstenen deuropening en dito vensters (met luikspinningen beneden een gemetseld kalf en schuine dagkanten daarboven). Zowel in het midden van de voorgevel als in het midden van de achtergevel (tussen de stijlen 3 en 4) werd een verticale naad aangetroffen, strokend met de rechterzijde van de inwendige scheidsmuur tussen de twee woningen. Hoewel het houtskelet ineens werd opgetrokken, was dat met het metselwerk blijkbaar niet het geval.

Op de ankerbalken rust een kinderbalklaag. De gebintstijlen zijn boven de ankerbalken maar 43–50 cm hoog. In de bovenzijde van een van de ankerbalken werd een pengat aangetroffen van een spantbeen. De borstweringen zijn vermoedelijk in de 19de eeuw verhoogd, waarbij een nieuwe kap werd aangebracht en ook de voorgevel zijn huidige gedaante gekregen zal hebben.

De huisjes bestonden dus al in 1595; vermoedelijk waren ze toen niet ouder dan een eeuw.

3. Eiland 44

Bij de verbouwing van dit huis ontdekte D. J. de Vries in oktober 1978 in de linker zijmuur een verzakt eikehouten gebint, dat deel moet hebben uitgemaakt van een houtskelet. Aanwezig waren nog de balk en de achterste stijl met korbeel; een telmerk was niet te vinden. De balk was met een tand in de stijl gepend; of er sprake was van de ankerbalkconstructie kon niet worden vastgesteld. In de stijl was het pengat voor een windschoor aanwezig. In het gebint bevond zich stijl-

en regelwerk, aan deze zijde opgelijpt op de stijl en de balk van het gebint en blijkbaar secundair. De vulling van de vakken was van rode baksteen van het formaat $23 \times 11 \times 5$ cm.

Over de lengte van het oorspronkelijke huis valt helaas niets te zeggen; over de ouderdom is niet meer te zeggen, dan dat het 15de- of 16de-eeuws kan zijn. Door de slechte bouwkundige toestand was herstel van het gebint en de vulwand niet mogelijk.

G. BERENDS

Harderwijk, vm. St.-Agnietenkapel

Het langwerpige en door een laag zadeldak gedekte gebouw, dat aan de noordoostelijke uithoek van de Vismarkt staat, was eertijds de kerk van het nonnenklooster St.-Agnes in Galilea. Blijkens het opschrift boven de inrijdeuren in de westelijke kopgevel was het sinds de 18de eeuw als 'STADSTIMMERHUYS' in gebruik. De kapconstructie is van grenen en dateert waarschijnlijk uit die tijd.

Het gebouw beslaat een rechthoek, inwendig $c. 8 \times 20$ m groot. In het westelijke gedeelte zijn zowel in de noordmuur als in de zuidmuur sporen aanwezig van drie gedichte lage spitsboogvensters, waarboven de moeten van een verdwenen stenen gewelf. Twee van de vensters aan de noordzijde zijn terugliggend dichtgemetseld, zodat de schuine dagkanten, de kantmontants en resten van de bakstenen vorktracering zichtbaar zijn. In het oostelijke deel van de noordmuur zijn alleen twee korbogige spaarnissen aanwezig.

De kruin van de zojuist genoemde gewelven ligt ongeveer half zo hoog als de hoge, wijde dichtgemetselde spitsboog, die in de oostelijke topgevel onder de nok van het dak aanwezig is. Dit is kennelijk de triomfboog van een verdwenen koor; de hoogte ervan geeft een indicatie van de oorspronkelijke hoogte van de muren van het gebouw.

Deze verschijnselen duiden erop, dat de kerk eertijds een dubbelkerk was, d.w.z. dat in de westelijke traveeën een tribune was boven een overwelfde, waarschijnlijk driebeukige onderkerk. De kerk kan dus toegevoegd worden aan de opgaven van dubbelkerken van C. J. A. C. Peeters in het *Jaarboek De Oranjeboom*, 24 (1971), 56-58 en (voor wat Amsterdam betreft) van R. Meischke in het *Jaarboek Amstelodamum*, 53 (1961), 150-153. Deze opgaven kunnen nog aangevuld worden met de kerk van het vm. Dominicanessenklooster te Leiden (thans Hoofgebouw der Universiteit) en de in de 19de eeuw gesloopte kerk van het klooster Mariënborn te Dordrecht.

De drieledigheid van de kerk (tribune-hoge schipruimte-koor) is echter een uitzondering. Dit zien we alleen bij enkele dubbelkerken met een houten tribune in het westen van het land. De kerk van het Ursulaconvent in Utrecht (thans Lutherse kerk) zou deze drieledigheid met een stenen tribune bezeten hebben (*Jaarboekje Oud Utrecht*, 21 (1943), 102, 105), maar voldoende bewijzen hiervoor zijn niet voorhanden.

De ouderdom van de kerk is moeilijk te schatten. Het baksteenformaat ($22-33 \times 10\frac{1}{2}-11\frac{1}{2} \times c. 5$ cm) komt aan de Grote Kerk al tegen het einde van de 14de eeuw voor. Het klooster werd opgericht ten tijde van bisschop Zweder van Culemborg (1425-1432); het is ontstaan uit een zusterhuis van het Gemene Leven, dat in 1380 al vermeld wordt. De kerk zou dus uit het tweede kwart van de 15de eeuw kunnen dateren.

G. BERENDS

Literatuur:

- M. Schoengen, *Monasticon Batavum* I, 101, I suppl., 71 en II, 84, 85 (Amsterdam 1941, 1942 resp. 1941).
Kroniek van Harderwijk 1231-1931 (Harderwijk z.j.), 23, 28.

KNOB

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 15 JUNI 1979 IN HET JEROEN BOSCHHUIS TE 's-HERTOGENBOSCH.

Zes en vijftig leden en introducés hebben de presentielijst getekend. Voorzitter jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich *opent* om 16.00 uur de vergadering en spreekt als volgt:

„Dames en Heren,

Het vorig jaar heb ik in mijn openingswoord opgemerkt dat ik het weinig zinvol acht de rede van de voorzitter een copie te laten zijn van hetgeen de secretaris in zijn jaarverslag ter sprake brengt. Anders dan de secretaris, die zich dient te beperken tot de gebeurtenissen in het jaar 1978, verkeer ik in het voordeel dat ik U iets kan vertellen van wat meer recente ontwikkelingen. Laat ik daarmee echter niet beginnen maar eerst in Uw herinnering roepen de leden, die ons in 1978 zijn ontvallen:

W. E. S. Beekhuizen, Renkum
Mevrouw H. A. Bosboom-Kisjes, Bussum
Mr. H. A. de Bruyn Kops, Amsterdam
M. H. H. Doesburg, IJsselstein
Prof. dr. H. K. Gerson, Groningen
Tj. Hoekstra, Amersfoort
Ds. F. S. Kloosterman, Breda
Dr. A. F. E. van Schendel, Amsterdam
Ir. R. G. den Uyl, Zoetermeer
A. Wellensiek, Amsterdam
J. Westra van Holthe, Zwolle
S. J. Wiener, Amsterdam

Voor ieder van U hebben de zojuist door mij voorgelezen namen een andere betekenis. Allen hebben wij in hen een of meer vrienden verloren. Wij danken voor de ontvangen vriendschap en gedenken de overledenen in de hoop dat zij mogen rusten in vrede.

Het tij is voor de monumentenzorg niet gunstig. Het wordt een saai verhaal en in de annalen van de KNOB zullen deze woorden al vele malen zijn genoteerd. Hetgeen wij echter nu meemaken is ernstiger dan ooit. In het systeem van de Rijksbegroting blijkt het nog steeds zo te zijn dat de eerste bezuinigingen maar al te gretig worden gevonden in de sfeer van het subsidiebeleid. Daar immers heeft het Rijk geen wettelijke of contractuele verplichtingen. De onzekerheid waarmee allen, die bij het behoud van onze monumenten van geschiedenis en kunst zijn betrokken, of het

nu de hardwerkende ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg of van het Ministerie van CRM zijn, ofwel de architecten, de aannemers, ofwel de angstige principaal, moeten werken, ligt als een loodzware last over het gehele werkerrein heen. Ik vraag mij wel af of wij in de sfeer van de monumentenbescherming niet ook het slachtoffer worden van het feit dat de moderne economie niet in staat is bepaalde waarden te kwantificeren. Dat geldt ook voor de natuurbescherming. Ik geef U daarvan een voorbeeld. Jaren, ja eeuwenlang hebben wij ons afvalwater geloosd op de oppervlaktewateren, omdat dat de goedkoopste manier was. Schoon oppervlaktewater had economisch gezien geen waarde. Tot het over de schreef ging. En nu betalen U en ik via zuiveringsheffingen meer aan gigantische investeringen in waterzuiveringsinstallaties, die die nalatigheid van eeuwen moeten terugdraaien. Een duidelijker erfzonde bestaat er niet. Welk een enorme kapitaalvernietiging gaat er niet gepaard met de achteruitgang van onze monumenten, maar wanneer dat kapitaal niet nationaal-economisch aantoonbaar is, verschijnt dit verlies niet in de boekhouding van onze staat. Het is korte-termijnpolitiek te denken dat men kan bezuinigen op onze monumenten. De nog maar nauwelijks van de grond gekomen stadsvernieuwing lijkt alweer op het punt van afsterven te zijn gekomen. Ik ben er van overtuigd dat daarmee het paard achter de wagen wordt gespannen. Wij allen zullen onze overredingskracht moeten aanwenden om aan deze ongelukkige ontwikkeling een halt toe te roepen. Immers het wil er bij mij niet in dat een fabrikant van kauwgum wel een bijdrage levert aan onze welvaart en een restaurateur niet. Dan moet er in de economische waardering van beide bezigheden een foutje geslopen zijn. Laten onze economen alsjeblieft dat foutje snel ontdekken.

Met de KNOB ging het in 1978 niet goed. Het ledental was door de uittocht van de jongeren drastisch verminderd. Wij stonden op straat. De ene helft van ons archief stond en staat trouwens semi-clandestien op het Zeister Broederplein, de andere helft siert de salons van huize Van der Mark. Er was een groot financieringstekort. Het

Bulletin verscheen slechts in vier afleveringen. De secretaris kondigde aan te zullen aftreden. De penningmeester deed hetzelfde evenwel met ingang van een jaar later. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg kondigde aan op de bijdrage aan de financiering van het Bulletin te moeten bezuinigen. De jongeren waren ontevreden. Ik mag dan ook wel zeggen dat ik mij temidden van deze problematiek soms voelde als de kapitein van een zeilsloep met 300 vluchtelingen aan boord. Dat het bestuur steeds en met volle ijver is blijven meedenken aan oplossingen strekt tot grote dankbaarheid en vormde voor het dagelijks bestuur steeds weer een stimulans om te proberen niet van het ene gat in het andere te vallen. Het eerste lichtpunt, dat zichtbaar werd, was professor Temminck Groll. Deze bood de KNOB onderdak aan (om niet nog wel) in zijn woning te Driebergen. Ik mag wel zeggen dat dit aanbod ons onmiddellijk inspireerde tot meer. In 1978 hadden wij namelijk tengevolge van het niet-verschijnen van één Bulletin een klein overschot op de begroting. Uitgaande van het oerhollandse adagium: „de kost gaat voor de baat uit” hebben wij het meest onverantwoorde besluit genomen dat mogelijk was: wij hebben een incidentele meevaller aangewend om er een structurele verplichting mee aan te gaan. Anders gezegd, van een meevallertje hebben wij een medewerker aangesteld, te weten mejuffrouw drs. M. de Haas, die sedert 1 mei bij de Bond in dienst is voor anderhalve dag in de week. Ten einde te zorgen dat het Algemeen Bestuur niet door U zou worden aangesproken voor dit zorgeloze besluit, hebben wij het besluit in het dagelijks bestuur genomen. Gaat het fout, dan hoeft U maar drie bestuursleden naar huis te zenden. In het andere geval had U het gehele bestuur naar huis moeten sturen. We hadden nu een dak en een medewerker. Inmiddels had ik een buitengewoon positief onderhoud met de heer P. J. Yperlaan, plaatsvervangend directeur-generaal voor Culturele Zaken van het Ministerie van CRM. Op deze plaats is gerechtvaardigd een hartelijk woord van dank aan zijn adres voor de wijze, waarop hij de belangen van onze Bond heeft behartigd. Onmiddellijk na ons onderhoud heb ik dan ook Soestdijk gebeld en inderdaad mocht de heer Yperlaan op 30 april de versierselen ontvangen behorende bij het officierschap in de orde van Oranje-Nassau. U ziet, wij houden van boter bij de vis. Hoe groot de vis was, daar kom ik later nog op terug. Verkerend in angstige spanning omtrent hetgeen de heer Yperlaan voor ons zou kunnen bewerkstelligen, ontstond nieuwe onrust toen ik op het

matje werd geroepen bij de heer Jessurun, de hoofddirecteur van de Rijksdienst van de Monumentenzorg die mij te spreken vroeg. In deze dagen van bestek '81 kan dat niet veel goeds betekenen. Echter op 18 mei j.l. heeft een eveneens bijzonder plezierig gesprek plaatsgehad tussen de heren Jessurun en De Jong en mijzelf, waarin werd afgesproken dat de KNOB vooralsnog enige tijd krijgt om zich organisatorisch en technisch te hergroeperen. In deze afspraak is wel verrat dat met voortvarendheid wordt gestreefd naar bezuiniging bij de vervaardiging van het Bulletin. Een volgende ontwikkeling deed zich voor toen wij van de Stichting de Levende Stad, welke stichting zoals U weet gevestigd is in het bekende, geheel gerestaureerde huis de Pinto te Amsterdam, mededeling ontvingen dat zich nieuwe en ditmaal betaalbare huisvestingsmogelijkheden voordeden. Hoe gelukkig het bestuur ook was geweest met het aanbod van prof. dr. Temminck Groll, scherp realiseerden wij ons tevens dat wij op den duur naar een wat structureler oplossing zouden moeten uitzien. Niet dat wij twijfels hadden over de structuur van professor Temminck Groll, maar gestreefd moest worden naar een min of meer openbare huisvesting. Op 28 mei heeft het bestuur van de Stichting Huis de Pinto, de huiseigenaar, in principe ingestemd met onze intrek in dat huis. Wij zullen dus van het aanbod van professor Temminck Groll geen gebruik meer hoeven te maken. Zijn spontane aanbod echter zullen wij niet gauw vergeten.

U ziet, het aantal problemen begon al wat overzichtelijker te worden. Nog overzichtelijker werd een en ander toen ik, mij spiegelend aan het kordate optreden van onze toenmalige Koningin Wilhelmina in de beruchte generaalskwestie in 1914, weigerde het ontslag van de secretaris te aanvaarden. Nu zat onze secretaris met een probleem en ik was er een kwijt! Ik hoop bij het desbetreffende agendapunt hierop nog even in te gaan. Mijn openingswoord begon met een reeks klachten, waarvan de laatste was de ontevredenheid van de jeugd. Het verheugt mij U te kunnen mededelen dat een groep van vier jeugdigen (niet te verwarren met de Chinese bende van vier!) een nota heeft gepresenteerd met de voortreffelijk gekozen titel „Op zoek naar de bloem in de KNOB”. Het bestuur ziet deze presentatie als een nieuwe lente voor de 80 jaar jonge Bond. De groep van vier kan rekenen op de grootste aandacht van het bestuur. Al te lang ben ik al aan het woord, maar ik ben U nog een vis schuldig. Graag lees ik U de brief voor, die wij zeer

onlangs van het Ministerie van C.R.M. mochten ontvangen:

„Aan het bestuur van de K.N.O.B. te 's-Gravenhage.

Naar aanleiding van Uw verzoek deel ik U mede dat ik bereid ben Uw Bond voor het jaar 1979 een subsidie te verlenen van f 10.000,—.

De Staatssecretaris van C.R.M. G. C. Wallis de Vries.

Namens deze de Directeur Musea, Monumenten en Archieven, w.g. P. J. Yperlaan”.

En met deze verheugende mededeling open ik gaarne deze vergadering”.

De *notulen* van de op 11 november 1978 te 's-Gravenhage gehouden vergadering, afgedrukt in het Bulletin van maart 1979, blz. 36 en 37, worden ongewijzigd vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* vallen te vermelden berichten van verhindering van de bestuursleden Halbertsma, Van Mossveld, Van Pelt en Vroom. De brief d.d. 6 juni 1979 van de Staatssecretaris van C.R.M. houdende de verlening van een subsidie, groot f 10.000,— voor het jaar 1979, is reeds door de voorzitter in zijn openingswoord vermeld. Verschenen is het eindrapport van de door de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming ingestelde „Werkgroep Boerderijenbehoud”, waarin de Oudheidkundige Bond door zijn voorzitter is vertegenwoordigd.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest het *jaarverslag* voor: „Aan het slot van het verslag over het verenigingsjaar 1977 wordt de verwachting uitgesproken dat 1978 het jaar van de beslissing zal worden, in die zin, dat dan zal worden uitgemaakt of de Bond, dank zij een door de Overheid te verlenen subsidie, in staat zal worden gesteld zijn taak voort te zetten. Helaas moet worden geconstateerd dat deze verwachting in 1978 niet in vervulling is gegaan. De gesprekken met het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk werden weliswaar in een vriendschappelijke sfeer voortgezet, maar tot de met spanning verwachte beschikking van de Staatssecretaris is het niet gekomen. Voor de Oudheidkundige Bond was 1978 derhalve een jaar van voortdurende onzekerheid, een situatie, die onze vereniging gemeen heeft met die, waarin de Overheid zelf verkeert. De sombere wolken van Bestek '81 nopen tot een in alle geledingen van onze maatschappij doorwerkende bezuiniging en de als gevolg van de financiële beperkingen op-

tredende stagnatie beperkt zich zeker niet tot het terrein van de monumentenzorg. Het zo langzamerhand berucht geworden „stuwmeer” van subsidie-aanvragen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vertoont nog geen symptomen van opdrogen en ook bij de stadsvernieuwing is het nodig gebleken de gemeentelijke meerjarenprogramma's voor het herstel van woningen, die waarde hebben als monument, sterk aan banden te leggen. Geen andere mogelijkheid bleef de Bond dus over dan noodgedwongen pas op de plaats te maken. Dat betekent dat tal van zaken, die het bestuur graag had willen aanpakken, moesten blijven rusten. Moeilijkheden waren er voorts te over: zorg over het onregelmatige verschijnen van het Bulletin, zorg over de teruggang in het ledenbestand. Op uitdrukkelijk verzoek van een uit de student-leden gevormd actiecomité en mede daartoe geadviseerd door een in de ledenvergadering van 15 april 1978 ingestelde bijzondere commissie van advies heeft het bestuur besloten tot het invoeren van een jeugdlidmaatschap tot 27 jaar tegen een gereduceerde contributie en tot het verlenen van een dergelijke faciliteit aan leden van 65 jaar en ouder, die kenbaar hebben gemaakt zulks op prijs te stellen. De hierop betrekking hebbende wijzigingen van het Huishoudelijk Reglement zijn in de buitengewone ledenvergadering van 11 november 1978 aanvaard, zodat de nieuwe regeling in januari 1979 van kracht kon worden. Het woord is nu aan de jongeren en in het bijzonder aan de studenten om de „weg terug” naar de Oudheidkundige Bond in te slaan! Ons te Leiden woonachtige bestuurslid Van Pelt geeft zich daartoe veel moeite en in door hem belege bijeenkomsten van voormalige student-leden is over het door het bestuur gevoerde beleid en over de taak van de Bond in de toekomst uitvoerig van gedachten gewisseld. Vragen, of de Bond wel de democratische instelling bezit, die de huidige jonge generatie verlangt en of de Bond zich wel voldoende aanpast aan de moderne maatschappelijke ontwikkeling zijn daarbij aan de orde gekomen. Het bestuur juicht deze gang van zaken toe, want het ledenbestand vergrijst en wil de Bond als binnenkort tachtigjarige niet een natuurlijke dood sterven, dan zullen de door de jongere leden voorgestelde activiteiten een punt van ernstige overweging moeten vormen.

Het Nederlands Icomos Comité heeft een werkgroep opgericht om een bijdrage te leveren aan de internationaal bestaande behoefte, te komen tot algemeen aanvaarde restauratiebeginselen. Aangezien de Bond zich sedert zijn oprichting

voor deze materie sterk heeft geïnteresseerd, is ons gevraagd een vertegenwoordiger in de werkgroep aan te wijzen. De heer Asselbergs heeft zich bereid verklaard namens de Bond in de werkgroep zitting te nemen.

Het destijds door de Oudheidkundige Bond ingestelde beroep tegen de beschikking van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, houdende toestemming tot het slopen van enkele als monument beschermde panden aan de Breestraat en de Langebrug te Leiden, is door de Raad van State behandeld in zijn zitting van 8 december 1978. Het Koninklijk Besluit terzake is nog niet verschenen, maar het valt te verwachten dat de Bond, evenals de Bond Heemschut en de Vereniging Oud Leiden, die eveneens beroep tegen de ministeriële beschikking hebben aangekend, niet-ontvankelijk zal worden verklaard.

Onze oud-voorzitter professor Temminck Groll heeft de Bond kantoor- en vergaderruimte aangeboden in zijn woonhuis te Driebergen. Dit genereuze aanbod is door het bestuur in beginsel dankbaar aanvaard. Tevens hoopt het bestuur de gelden te kunnen vrijmaken voor het aantrekken van een gesalarieerde kracht, die b.v. één dag per week diverse werkzaamheden voor de Bond zou kunnen verrichten. Het spreekt vanzelf dat de realisering van deze plannen in hoge mate afhankelijk is van het toekennen van een subsidie aan de Bond door het Ministerie.

De uitgeverij Bohn, Scheltema en Holkema te Deventer verraste ons met het denkbeeld, een nieuwe, herziene druk van het jaren geleden met steun van de Bond uitgegeven boek van dr. Haslinghuis „Bouwkundige Termen” voor te bereiden. Een betere hommage aan de nagedachtenis van deze eminente kunsthistoricus, die lange tijd de Bond als secretaris heeft gediend, is nauwelijks denkbaar. Voor het te vernieuwen boek wordt de financiële medewerking van de Bond (gelukkig) niet verlangd, maar wel ons advies over het samenstellen van een kleine commissie van redactie, die dit omvangrijke werk zou kunnen voorbereiden. Onzerzijds zijn de namen genoemd van de architect-leden van de Bond Janse, Van Thienen en Van de Rijt en als kunsthistorici Mevrouw Bosch-Kruimel en de heer Kipp. De aldus samengestelde redactiecommissie is inmiddels met enthousiasme aan het werk geslagen, waarmee wel enkele jaren zullen zijn gemoed.

In de ledenvergadering van 16 juni 1978 werden de periodiek aftredende bestuursleden Asselbergs, Bos, De Gou, Halbertsma en Van Helbergen opnieuw benoemd, waarbij laatstgenoemde

liet aantekenen dat hij na afloop van de op dat moment ingaande tweejaarlijkse periode zich niet herkiesbaar wenst te stellen. Het aftredende bestuurslid Van Dun was niet verkiesbaar. De heer Van Pelt trad als nieuweling tot het bestuur toe. Tot onze grote spijt zag de heer Bos zich aan het einde van het verslagjaar wegens drukke werkzaamheden genoodzaakt te bedanken als lid van het bestuur. Zijn vertrek betekent een groot verlies. Getracht zal worden een opvolger te vinden, die evenals de heer Bos sterk in de bescherming van de monumenten van bedrijf en techniek is geïnteresseerd. De heer Michiels van Kessenich verklaarde zich bereid het voorzitterschap weer voor een jaar op zich te nemen. In deze hoedanigheid nam hij zitting in het algemeen bestuur van de Bond Heemschut.

In het jaar 1978 zijn drie algemene ledenvergaderingen gehouden. Die van 15 april in de Geertekeer te Utrecht had het bijzondere karakter van een experiment, nu voor de eerste maal in de geschiedenis van de Bond aan de vergadering een studiebijeenkomst was verbonden, die was georganiseerd in samenwerking met de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici. Een zeer grote opkomst weerspiegelde de belangstelling van onze leden voor de discussie over de problematiek van de architectuurrestauratie. Natuurlijk kan de vraag worden gesteld naar het praktische nut van een dergelijke discussie. Wij menen dat het feit, dat de aanwezigen hierdoor aan het denken over deze materie zijn gezet, op zich al een dergelijk experiment rechtvaardigt en het bestuur is zeker van plan in deze richting door te gaan. Vergadering en excursies van 16 juni in Friesland droegen weer het vanouds bekende, door sommigen verhuisde „toeristische” karakter, maar de critici vergeten wel eens dat er ook leden van de Oudheidkundige Bond zijn, voor wie een rustige tocht langs niet-platgetreden paden een belevens is. De drukbezochte vergadering van 11 november te 's-Gravenhage tenslotte behandelde in hoofdzaak zaken van huishoudelijke aard en het is moeilijk na te gaan of de grote toeloop daármee verband hield dan wel met het erop volgend bezoek aan het voormalige Paleis Noordeinde.

In januari 1979 zal het tachtig jaar geleden zijn dat de Oudheidkundige Bond werd opgericht. Voor enig feestgedruis ontbreken helaas de middelen, maar het verhoren van de kloppende de Ministeriële deur om financiële hulp zou ons mooiste geschenk zijn!”.

Ingevolge artikel 5 van het Huishoudelijk

Reglement treden dit jaar af de bestuursleden mevrouw Bosch en de heren Michiels van Kessenich, Van der Mark, Van Mosselveld, Van de Rijt en Vroom. Met uitzondering van de heren Van Mosselveld en Vroom, die zes jaren achtereen zitting hebben gehad in het bestuur, zijn de aftredenden herkiesbaar. Hoewel de secretaris volgens de bepalingen van het Huishoudelijk Reglement steeds herkiesbaar is, wenst de heer Van der Mark, die precies 25 jaren deze functie heeft bekleed, zijn mandaat niet verlengd te zien. De *voorzitter* heeft begrip voor het verlangen van de secretaris, maar hij wil een dringend beroep op hem doen niet heen te gaan vóórdat zijn nog te benoemen opvolger enigermate is ingewerkt. De *secretaris* verklaart zich bereid, zo de ledenvergadering dit wenselijk acht, nog één jaar aan te blijven. De *voorzitter* brengt in herinnering dat ook de door het tussentijds terugtreden van de heer Bos in het bestuur ontstane vacature nog moet worden vervuld. Hij stelt de vergadering voor, de herkiesbare leden van het bestuur opnieuw te benoemen en als nieuwe functionarissen aan te wijzen mevrouw drs. I. W. L. Moerman te Leiden, drs. P. Nijhof te Utrecht, drs. C. H. Slechte te 's-Gravenhage en dr. D. P. Snoep te Utrecht. De heer *Kuyper* wil de kwaliteiten van de voorgedragen nieuwe bestuursleden niet in twijfel trekken, maar hij meent te weten dat zij op dit moment niet allen lid van onze vereniging zijn. Hij acht het principiëel onjuist dat voor het vervullen van een bestuursfunctie mensen buiten de Bond worden aangetrokken, ook al treden zij na hun benoeming spoorslags als lid toe. Ook de heer *Dreimuller* vraagt zich af of het bestuur wel voldoende onder het huidige ledenbestand heeft gezocht naar geschikte kandidaten voor een bestuurspost; hij meent dat mensen, die zich daadwerkelijk voor de Bond inzetten, het eerst dienen te worden benaderd. Mevrouw *Houtzager* is het geheel met de heer *Dreimuller* eens; bestuursleden moeten uit eigen kring komen. Mevrouw *Hubert van Blyenburgh* vindt het jammer dat de leden elkaar zo slecht kennen. Zij stelt voor dat in de toekomst alle bezoekers van een vergadering een naamkaartje dragen, hetgeen de candidaatstelling van aspirant-bestuursleden ook zal vergemakkelijken. De *voorzitter* neemt deze suggestie graag over. De heer *Kuyper* handhaaft zijn bezwaar tegen de bij de bestuursverkiezing gevolgde procedure. Hij stelt dat de convocatie voor deze vergadering zó laat is ontvangen, dat het niet meer mogelijk was, eventueel tegencandidaten te stellen. Derhalve geeft hij in overweging de verkiezing

van nieuwe bestuursleden aan te houden. De *voorzitter* is het met dit voorstel niet eens; het bestuur draagt de genoemde personen voor en hij wil graag de mening van de vergadering hierover horen. Met applaus verenigt de vergadering zich met het voorstel van het bestuur, waarna de voorzitter de zojuist benoemde, nieuwe functionarissen Nijhof, Slechte en Snoep (mevrouw Moerman vertoeft in het buitenland) welkom heet. Op voorstel van de heer Wijdooge besluit de vergadering een beroep te doen op jhr. Michiels van Kessenich om nog één jaar de functie van voorzitter op zich te nemen. De heer Michiels aanvaardt deze, voor hem laatste termijn.

De voorzitter stelt voor, de in februari 1980 te houden ledenvergadering van de Bond in Alkmaar te doen plaatsvinden en in juni 1980 naar Limburg te gaan, met name naar de oostelijke mijnstreek. Bij de excursie zal bijzondere aandacht worden gevraagd voor de industriële archeologie. De vergadering kan zich hiermede verenigen.

Bij de *rondvraag* herinnert de heer *Van Leeuwen* aan de schriftelijke suggestie die hij heeft gedaan om tijdens de wandeling door 's-Hertogenbosch enkele 19de eeuwse kerken, die ernstig in hun bestaan worden bedreigd, te bezoeken. Helaas is daarvan niets terechtgekomen. Mevrouw *Bosch* antwoordt dat het in verband met de beschikbare tijd niet mogelijk is gebleken behalve aan de Hervormde kerk aan de Kerkstraat (1821) nog aan andere kerkgebouwen aandacht te schenken. Mevrouw *Van Dishoeck* acht de aan vergadering en excursie verbonden kosten voor studenten nog steeds te hoog. De *voorzitter* antwoordt dat juist daarom is afgestapt van de tot dusver gebruikelijke, verplichte inschrijving voor alle evenementen van één dag; men kan nu zelf het onderdeel van het programma, dat men te duur vindt of waarvoor men het geld niet over heeft, laten vervallen. Prof. *Temminck Groll* informeert naar de continuïteit van de uitgave van het Repertorium. De secretaris antwoordt dat een nieuw deel in concept gereed is maar dat nog wordt gezocht naar een subsidieverlenende instantie, die in de zeer hoge drukkosten wil participeren. De heer *Bonga* informeert naar de nieuwe Statuten. De destijds ingestelde en nog steeds bestaande „Commissie van goede diensten” is graag bereid het ontwerp voor de nieuwe Statuten te bekijken, maar dan moeten deze wel heel snel ter inzage worden gezonden. De *voorzitter* acht het niet juist dat het ontwerp aan de commissie ter beoordeling zou worden gezonden vóórdat het bestuur zich daarover heeft uitgesproken.

Aangezien de leden omstreeks 17.15 uur ten stadhuize worden verwacht, *sluit* de voorzitter, na mevrouw Bosch en heer Valk bedankt te hebben voor alle moeite, die zij zich bij de voorbereiding van de „Bosse dagen” hebben gegeven, om 17.10 uur de vergadering.

Vrijdag 15 juni. Punt van samenkomst in 's-Hertogenbosch is de voor velen totaal onbekende Hervormde kerk aan de Kerkstraat. Deze in 1821 door Jan de Greef in neo-classicistische stijl opgetrokken, koele ruimte is een ideaal ontmoetingscentrum voor de uit alle delen des lands opgekomen leden. Na de koffie wordt het fraaie Bätzorgel bespeeld door de organist Jac. van den Dool. Te voet begeeft men zich dan naar de St.-Janscathedraal, de laatste tijd niet zozeer in het nieuws vanwege de grote restauratie van het interieur alswel vanwege de groep daarin bivakkerende Turken. Architect H. E. Teering, die met de leiding van de restauratie is belast, schetst aan de hand van tekeningen zeer uitvoerige de talloze problemen waarmee men heeft te kampen; het feit dat uit verschillende periode daterende schilderijen over elkaar heen worden aangetroffen, is daar slechts één van. Sacramentskapel, viering en zuidertransept zijn zo goed als klaar en het is nu al duidelijk dat na de restauratie een zeer licht getint interieur zal ontstaan, volkomen anders dan de zware, donkere uitmontering, die we gekend hebben. Tot veler verrassing gaat de heer Teering het gezelschap dan voor naar de bouwloods, eigenlijk een hoogst merkwaardig monument op zich zelf, waarin de eeuwen door bouwers en restaurateurs hebben gezwoegd om de St.-Jan tot stand te brengen, c.q. voor verval te behoeden. Tal van beelden en andere details, zover verweerd dat een herplaatsing aan de kerk niet meer verantwoord werd geacht, leiden in de bouwloods een museaal bestaan.

Na de niet weg te denken Brabantse koffietafel in het Eurohotel geeft ir. A. van Drunen van de Dienst Gemeentewerken een met dia's geïllustreerde toelichting op de deze middag te maken wandeling door de oude binnenstad. Bijzondere aandacht wordt daarbij besteed aan het Uilenburgkwartier, een oorspronkelijk zeer levendige maar later uitermate vervallen stadswijk. Gelukkig konden de aanvankelijke plannen voor volledige kaalslag van de bebouwing worden omgebogen in een rehabilitatie en het gemeentebestuur komt veel lof toe met de — inmiddels voltooide — restauratie van de panden Molenstraat 16-18 de stoot te hebben gegeven voor een sanering. Tijdens de

middagwandeling tonen ir. Van Drunen en zijn medewerkers dit alles zeer duidelijk. Ook enkele „grote” monumenten als het Gouvernement aan de Verwerstraat en de Oude Munt aan de interessante Postelstraat worden bekeken, waarbij men, ondanks nog enkele onvervulde wensen (herstel van het middeleeuwse Keershuis met zijn unieke zijgevel aan de St.-Jansstraat!) de indruk krijgt van een verheugende restauratieactiviteit.

Na de ledenvergadering in het Jeroen Boschhuis spoedt men zich naar het stadhuis, waar het gezelschap door burgemeester mr. B. L. A. van Zwieten officieel wordt ontvangen. Lovende woorden over en weer worden gevolgd door een rondleiding door het stadhuis met deskundige toelichting van de heren van de gemeentelijke archiefdienst. Een geanimeerd gemeenschappelijk diner onder de gotische gewelven (1529) in de Raadskelder onder het stadhuis geeft de nodige kracht voor een korte avondwandeling naar het Zwanenbroedershuis in de Hinthamerstraat. Officieel is dit de zetel van de Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap, een uit 1318 stammend genootschap. Het huis werd in 1847 in neo-gotische stijl gebouwd door de architect J. H. Laffertee — jammer dat daarvoor twee ter plaatse staande, originele gotische gevels het veld moesten ruimen! Dank zij het feit dat voorzitter Michiels lid is van het gilde der Zwanenbroeders was het mogelijk deze avondontvangst te organiseren. Na een boeiende uiteenzetting over de geschiedenis van de Broederschap door jhr. Michiels blijven de leden van de Bond nog geruime tijd in de neo-gotische ruimten bijeen om van de talrijke kunstschatten, waaronder fragmenten van de houten retabel uit 1477, die oorspronkelijk in de Broederschapskapel in de St.-Janscathedraal was opgesteld, te genieten.

Zaterdag 16 juni. Om 9 uur vertrekken de bussen van de Parade voor de rondrit door de Meierij en de Kempen. Bij het station worden nog enkele per trein aangekomen deelnemers opgehaald, waarna koers wordt gezet richting Vught. Links strekt zich het laaggelegen Bosse Broek uit, vanwaar Frederik Hendrik precies 350 jaren geleden de aanval op 's-Hertogenbosch inzette. Langs de restanten van het bolwerk St.-Anthoni gaat de tocht via de oude straatweg naar Vught met enkele statige buitens. Voorbij de Breautélaan ligt rechts de Vughterheide, bekend van de slag van „Lekkerbeetje” in 1600, en even later links het kunstmatige ven „De IJzeren Man”. Door Cromvoirt met enkele mooie boerderijen en een gezicht op

het kasteeltje Zwijnsbergen in de verte is spoedig Helvoirt bereikt, waar wordt uitgestapt voor een bezoek aan de Hervormde kerk. Een wandeling langs enkele gave boerderijen en het uit 1792 daterende raadhuisje maakt duidelijk dat het dorp terecht als „beschermd gezicht” is aangemerkt. De bussen rijden dan langs Udenhout met een aardige Waterstaatskerk uit 1844, door de buitenwijken van Oisterwijk naar Moergestel, waar in het typisch Brabantse café „t Draaiboompje” de koffiepauze met Bosse koek wordt genoten. Iedereen voelt al snel de tevredenheid van de „Contente Mens”, die geniet van het goede leven, in zich komen, waarna de tocht voortgaat langs Spoordonk met zijn watermolen (1868) op de Beerze naar Notel, een merkwaardig-Brabantse nederzetting op een driehoekig grondplan (in het midden de drenkplaats voor het vee, tevens brandput, het plein beplant met eikebomen en daaromheen gerangschikt de boerderijen) en het nog gavere, eveneens driehoekige Straten met de in 1853 herbouwde kapel van St.-Antonius Abt en de onlangs gerestaureerde, uitzonderlijk fraaie boerderij De Bollen.

Intussen bevinden we ons al lang in de gemeente Oirschot en in het 17de eeuwse restaurant „De Zwaan” op het ontegenzeggelijk mooiste van de Brabantse dorpspleinen wacht het gezelschap de warme lunch. Tijdens de lunch spreekt de voorzitter de jubilerende secretaris, mr. P. J. van der Mark, toe als volgt:

„Mijnheer de Secretaris, dames en heren. Mij voorbereidend op hetgeen ik hier tot U wilde gaan zeggen heb ik mijn toevlucht gezocht in de stadsbibliotheek van Maastricht en gebladerd in de afleveringen van het destijds regelmatig verschijnende Bondsnieuws, het mededelingenblad van onze vereniging. Mijn eerste constatering was dat er in de 25 jaren van Uw secretariaat weinig is veranderd. Immers in het Bondsnieuws van 1953 lees ik ergens: „Een sluitende begroting kan, hoezeer het bestuur dit ook betreurt, slechts worden verkregen door beperking van het aantal pagina's van het Bulletin”. De ook nu weer spelende invoering van een jeugdlidmaatschap vond ik in het Bondsnieuws van 1954 waar staat: „De wijziging van het huishoudelijk reglement bracht tevens als novum de invoering van een studentenlidmaatschap tegen de helft van de gewone jaarlijkse bijdrage”. (Vergadering van vrijdag 9 juli 1954 te Nijmegen). Als U dan bedenkt dat ik U gisteren op onze algemene vergadering heb verteld dat wij de eerste onkostendekking voor het in statu nascendi verkerende eigen bureau hebben

gevonden in een puur toevallige meevaller in de kosten van het Bulletin, dan valt ook de volgende passage op: Verslag van de penningmeester mr. C. J. Kalf over 1954: „De jaarrekening werd afgesloten met een voordelig saldo van f 1178,39, hetwelk werd toegevoegd aan het kapitaal. (Dat was er toen blijkbaar!) Dit gunstige resultaat werd verkregen doordat de exploitatie van het Bulletin een overschot aanwees van f 403,96 in plaats van het geraamde tekort van f 700,—”. Ook hier dus weer een parallel. Verder lees ik dat in die jaren juist het Bonnefantemuseum werd geopend. Nu is dat alweer gesloten. Daaruit blijkt Mijnheer de Secretaris, dat U nog taaier bent dan een museum, waarmede Uw eigen museale waarde vrijwel is komen vast te staan. In ieder geval hebt U patien. En dan bedoel ik niet de prachtige bronskleur, die U hebt opgedaan bij het spelen met spoorreintjes op het eiland Man. Ik bedoel het patien van ijver, trouw en nauwkeurigheid, alles ingegeven en veroorzaakt door Uw grote genegenheid voor de KNOB. In het reeds meerdere malen geciteerde Nieuwsblad van 1954 tref ik woorden aan, geschreven over een man die, na de generatie van Victor de Stuers, van zo eminente betekenis is geweest voor de monumentenzorg, dr. Jan Kalf. Immers in het jaar van optreden van onze secretaris stierf deze grote behoeder van onze monumenten. Professor Vogelsang roemt in een „In Memoriam” Kalfs doorzettingsvermogen, zijn eruditie, zijn gave om kunst en technisch inzicht te paren. Allemaal gaven, die Kalf tot een man maakten als een vuurtoren uitstekend boven de zee. Maar vuurtorens hebben ook een gedeelte dat minder opvalt. Een voetstuk, dat de toren draagt. Hans van der Mark is 25 jaar lang zo'n fundament geweest. Stille kracht, waterdrager, onvermoeibaar voorzitter na voorzitter verslijtend. Hoe, zo vroeg het bestuur zich af, moeten we de man eren die achter de coulissen de touwtjes heeft bediend, zodanig dat alles voortgaat een kwart eeuw lang? Twintig jaar voor zijn overlijden heeft de KNOB dr. Jan Kalf geëerd door hem te begiftigen met een klein maar uniek monument, een eenmalig geslagen gouden legpenning. Na Kalfs overlijden is deze penning naar de KNOB weergekeerd krachtens testamentaire beschikking. Het was op voorstel van onze penningmeester, de heer Van Helbergen, dat het algemeen bestuur met de grootst mogelijke meerderheid — zij was even weg — besloten heeft deze penning te voorzien van een dedicatie aan onze secretaris en hem vandaag aan hem te verlenen als teken van onze

dankbaarheid voor de vele en voortreffelijke diensten door hem bewezen aan de KNOB. Secretaris, mag ik U dan nu verzoeken naar voren te treden om de penning in ontvangst te nemen”.

Nadat het kostbare kleinood aan hem is overhandigd en door velen bewonderd, spreekt de secretaris het volgende dankwoord:

„Mijnheer de Voorzitter, dames en heren, Het besluit van het bestuur, mijn zilveren jubileum als secretaris van de Bond luister bij te zetten door het toekennen van de gouden penning heeft mij volkomen verrast en ik mag ook wel zeggen diep geroerd. Dat het juist de penning is, die destijds aan dr. Jan Kalf is uitgereikt en daarom mede zijn naam draagt, verheugt mij bijzonder, omdat ik als jeugdig ambtenaar van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het voorrecht heb gehad deze „grand old man” — hij was toen al lang gepensioneerd — enkele malen te ontmoeten. Kalf was voor ons, jonge monumentenzorgers, een begrip; ik denk dat hij voor de huidige generatie meer een legende is! „Voor uitnemende verdiensten” — ach, voorzitter, wie ben ik dat ik maar enigermate in de schaduw van deze „vuurtoren” mag staan! Het is natuurlijk niet zo dat de secretaris bij de Bond de dienst uitmaakt omdat hij tezamen met de penningmeester het element van continuïteit in het bestuur vormt; reglementair behoort iedere voorzitter immers na een periode van drie jaren terug te treden en ik geloof dat dat wel een goede regel is. Ik wil maar zeggen dat de secretaris (en de penningmeester) het werk voor de vereniging niet alléén doen, het komt tot stand in teamverband met het hele bestuur en de voorzitter vervult daarin een zeer belangrijke plaats. De Bond is altijd door uitstekende voorzitters geleid. In die 25 jaar heb ik zeven presidenten mogen dienen, allen prominente, zeer capabele, zeer geleerde heren, met wie het een genoegen was, samen te werken en van wie ik veel heb geleerd. Tot mijn vreugde zie ik hier in de zaal een oud-voorzitter aanwezig! Jammer alleen dat de emancipatie in de Bond blijkbaar niet zó snel voortschrijdt dat een vrouw tot de hoogste functie in het bestuur wordt geroepen; wat mij betreft had ik dat „experiment” graag aangedurfd. Een experiment zou dat eigenlijk helemaal niet zijn, want iedereen weet dat dames in het bestuur van de Bond buitengewoon worden gewaardeerd!

Mijnheer de Voorzitter, ik zou nog graag een vriendelijk woord willen uitspreken aan het adres van mijn voormalige werkgever, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In vroeger jaren was het zo dat de Bond werd beschouwd als de „vak-

vereniging” van de ambtenaren van de Rijksdienst. Dat de toenmalige directie de secretaris zelden zwaar heeft gevallen over het feit dat hij wel eens in diensttijd — jawel, tijdens de kantooruren — de belangen van de Bond behartigde, mag hier in grote dankbaarheid worden gememoreerd. Dat het tegenwoordig, onder de zozeer gewijzigde omstandigheden anders is, is begrijpelijk maar niettemin jammer.

Dames en heren, in het programma voor deze middag waren geen toespraken voorzien; ik vrees dus dat we in tijdnood zullen raken, hetgeen ten koste van het bezoek aan de monumenten in dit juweel Oirschot zou gaan. Dat kan niet en dat mag niet! Laat ik dus besluiten met U allen heel hartelijk te danken voor Uw toewijding en trouw aan onze vereniging, voor Uw begrip als iets niet zó kon worden geregeld als U graag had gezien en bovenal voor de vriendschap, die U mij en mijn vrouw in zo'n ruime mate in al die jaren hebt geschonken!”

De wandeling door Oirschot begint met een bezoek aan het tufstenen Hervormd- of Boterkerkje (het gebouw deed in 1648 dienst als boterwaag), oorspronkelijk daterend uit de 12de eeuw en sedert 1801 Hervormde kerk. Het met leien gedekte torentje stamt uit 1786. De 13de eeuwse kap in het interieur is zeer bezienswaardig. De monumentale St.-Petruskerk met haar machtige toren werd in 1944 door oorlogshandelingen zwaar getroffen; de restauratie van de kerk en de kop van de toren betekende in feite herbouw. Er is nog even tijd voor een kort bezoek aan het alleraardigste, onlangs in een gerestaureerd pand geopende museum voor Volkskunde „De Vier Quartieren”, waarna over Best en Boskant naar St.-Oedenrode wordt gereden. Vanuit de bus is eerst het kasteel Henkenshage te zien, een omstreeks 1850 ten dele op oude grondslagen herbouwd slot. Verder het beter ogende, in oorsprong 17de eeuwse kasteel Dommelrode of De Bocht, later tot klooster verbouwd en sinds 1963 raadhuis van de gemeente „Rooy”. Aan het niet-onaardige Marktplaats ligt het oude raadhuis en het restaurant „De Gouden Leeuw”, waar de thee wordt gebruikt. De tijd dringt en een snelle rit brengt het gezelschap over Schijndel en de Heeswijksebrug over de Zuidwillemsvaart (1827) naar Heeswijk voor een bezoek aan het gelijknamige kasteel, dat sedert 1833 eigendom is van de familie Van den Bogaerde; Baron A. J. L. van den Bogaerde van Terbrugge was Brabants eerste „gouverneur”. Van de in oorsprong 14de eeuwse waterburcht

zijn de kelders bewaard. Het middeleeuwse gedeelte van het geheel omgrachte kasteel bestaat uit twee scheef op elkaar staande vleugels tussen hoektorens. Op de plaats van het huidige terras, waar de brug op uitkomt, heeft een zware poorttoren gestaan. Baron Van den Bogaerde liet in 1835 een voorbouw optrekken, de huidige kapel dateert uit 1845 en de zgn. IJzertoren, waarin het archief wordt bewaard, is een product van architect Pierre Cuypers uit 1871. Bijzonder mooi zijn het poortgebouw en het koetshuis op de binnenplaats (in 1946 tot woonhuis verbouwd en door Douairière Van den Bogaerde-Van Heekeren van Kell bewoond), die met hun bakstenen muren met speklagen het 16de eeuws karakter uitstekend hebben bewaard. Onder leiding van de rentmees-

ter, de heer Van Aken, zijn echtgenote en hun assistenten wordt in groepen het interieur bezichtigd. Het is blijkbaar gelukt na de betreurenswaardige veiling van de kostbare inventaris in 1900 verschillende stukken terug te verwerven, zodat vele kamers opnieuw hun oude luister vertonen. Na het vertrek uit Heeswijk spoeden de bussen zich over een landelijke weg langs Berlicum (beschermde dorpsgezicht, waarin de oude Hervormde kerk en het raadhuis met omgeving zijn opgenomen), langs de bossen van kasteel De Wamberg, Coudewater en Rosmalen terug naar 's-Hertogenbosch, waar de excursie omstreeks 6 uur bij het station wordt ontbonden.

V. D. M

NATIONALE MONUMENTENSTUDIEDAG 1980

De Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming organiseert in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, mede in het kader van de Europese Stadsvernieuwings Campagne, op 5 maart 1980 de Nationale Monumentenstudiedag in het Jaarbeurs Congres- en Vergadercentrum te Utrecht, met als thema:

Monumentenzorg in de stads- en dorpsvernieuwing; het zout in de pap?

Programma:

- 9.30 uur Ontvangst met koffie
 10.00 uur Welkomstwoord door mr. W. R. van der Sluis, voorzitter NIROV
 10.05 uur Jaarrede NCM door de heer H. J. L. Vonhoff, voorzitter NCM
 10.20 uur „Monumentenzorg, stads- en dorpsvernieuwing”, door prof. mr. R. Crinice le Roy, hoogleraar administratief recht en bestuurskunde R. U. Utrecht
 10.40 uur „Monumentenzorg en (beschermde) stads- en dorpsgezichten”, door de heer J. Jessurun, hoofd-directeur Rijksdienst voor de Monumentenzorg
 11.00 uur Koffie en aansluitend bijeenkomst van de navolgende werkgroepen in diverse zalen:
1. „Monumentenzorg in de stads- en dorpsvernieuwing” (grote zaal)
 Discussie onder leiding van de heer H. J. L. Vonhoff over de algemene inleidingen.
 2. „Historische binnenstadsgebieden in grote steden”
 Voorzitter/inleider: de heer H. J. Zandkuyl, hoofd Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg Amsterdam.
 3. „Eind 19e eeuwse, begin 20e eeuwse

woonwijken met cultuurhistorische waarden”

Voorzitter/inleider: de heer H. C. Methorst, architect te Hengelo (O.).

4. „Kleine steden met een oude binnenstad”

Voorzitter/inleider: de heer D. J. Reeskamp, hoofd Afdeling Monumentencommissie van het Oversticht te Zwolle.

5. „Steden en dorpen met een min of meer museaal karakter”

Voorzitter/inleider: de heer S. Buddingh, burgemeester van de gemeente Steenderen.

6. „Levende dorpen met cultuurhistorische waarden”

Voorzitter/inleider: jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, burgemeester van de gemeenten Mheer en Sint Geertruid.

13.00 uur Lunch

14.15 uur Toespraak Z.K.H. Prins Claus der Nederlanden, ere-voorzitter van de NCM

14.30 uur Plenaire vaststelling conclusies werkgroepen

16.00 uur Rondvraag

16.15 uur Slotwoord door de heer H. J. L. Vonhoff.

Deelname:

De kosten voor deelname aan de Nationale Monumentenstudiedag 1980 bedragen f 35,— per persoon en

KNOB

f 50,— wanneer men eveneens deel wil nemen aan de gezamenlijke lunch. Opgave voor deelname aan de Nationale Monumentenstudiedag 1980 en de lunch kan uitsluitend geschieden door storting van de betreffende bedragen op postrekening 29.66.786 ten name van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, Sint Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, onder vermelding van „Nationale Monumentenstudiedag 1980” alsmede de naam (namen) en adres-

(sen) van degene(n) voor wie de betaling bestemd is. Dit is van belang voor de toezending van de congressstukken. De deelnemers worden tevens verzocht zich op te geven voor één van de in het programma vermelde werkgroepen door dit eveneens op het girostrookje te vermelden, en wel een 1e keus en een 2e keus. Deelname aan deze werkgroepen is beperkt, de inschrijving geschiedt dan ook in volgorde van binnenkomst. De girale storting dient vóór 10 februari 1980 plaats te hebben.

OP ZOEK NAAR DE BLOEM IN DE KNOB

EEN DISCUSSIE-NOTA

P. L. VAN DISHOECK
E. L. ENDERMAN-V. WIJCHGEL
TH. A. J. SCHIERE
A. P. DREIMULLER

Inleiding

De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond is een oude vereniging met een rijk verleden. Een vereniging die in de loop van de jaren veel bereikt heeft en veel invloed had. Dit laatste „had” drukt de zorg uit die de groep van jonge leden heeft. Ze ziet het ledental van de Bond dalen en de vereniging vergrijzen. Zo de KNOB nog een naam heeft, dan alleen bij de mensen die de vereniging uit het verleden kennen. Het ledental is in 1978 met 6,6% gedaald van 1685 leden in 1978 tot 1574 leden in 1979 (peildatum 1 januari). De vergrijzing is te wijten aan het vertrek van vele studentleden. Van de 300 in 1977 bekende studentleden, is nu nog slechts de helft lid de vereniging telde op 1 januari nog maar vier jeugdleden. Hun vertrek was het gevolg van een (inmiddels verzachte) contributieverhoging, die op haar beurt was ingegeven door de financiële positie van de KNOB.

Op zich is de slechte financiële situatie, waarin de KNOB zich momenteel bevindt — zoals ook het bestuur op een recente ledenvergadering aangaf — een teken aan de wand. Ook de relatie met de ons toch zo nauw verwante Rijksdienst voor de Monumentenzorg verslechtert en de mogelijkheden en faciliteiten die zij biedt verminderen. De KNOB dreigt zijn faam en bekendheid te verliezen. Met name dienen we er naar te streven, het niveau dat het Bulletin steeds gekenmerkt heeft in de toekomst te handhaven. De alarmerende woorden van het bestuur over deze zaken geven dan ook aanleiding om te zoeken naar nieuwe wegen. De oorzaak van de problemen kan o.i. gevonden worden in de maatschappelijke veranderingen van de laatste decennia, waar onze Bond toch te weinig op heeft gereageerd. Te lang hebben wij onze activiteiten op dezelfde manier vorm gegeven. Daarom wordt het tijd dat wij, leden van de KNOB, ons gezamenlijk buigen over de dingen die ons te doen staan. Juist nu is het belangrijk dat de stem van de KNOB gehoord gaat worden. Immers een monument wordt niet meer als een object op zich bekeken, maar als onderdeel van zijn omgeving (stad, dorp, platteland). Een voorbeeld mag dit verduidelijken.

De invloed van een stads- en dorpsvernieuingsbeleid omvat alle gebouwen binnen een bepaald gebied, ook de monumenten en beeldbepalende gebouwen. Juist in de kringen die vorm geven aan zo een stads- en dorpsvernieuingsbeleid zitten vaak mensen die minder oog hebben voor monumenten en die onvoldoende weten wat nodig is om ze op de juiste manier te bewaren. (In dit verband is het interessant de definitie aan te halen van het begrip monument die prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll heeft gegeven op de nationale studiedag te Utrecht (1979): Een monument is een gebouw waar de samenleving waarde aan hecht). De stadsvernieuwers missen soms de intentie om op te komen voor de monumenten. De prioriteiten liggen elders. Dat kan hen niet kwalijk genomen worden, daardoor zijn ook hun bewegredenen te legitiem. Het is daarom des te noodzakelijker voor de KNOB onze zaak bij deze mensen te bepleiten en te verduidelijken. We moeten manieren bedenken om hen aan te spreken en met kracht van argumenten te overtuigen van het nut van het op een bepaalde manier behouden van monumenten. Dat dit een moeilijke opgave is, is wel duidelijk. We kunnen daar niet een beperkte groep mensen mee opzadelen, maar moeten in een gezamenlijke krachtsinspanning een nieuwe koers voor onze vereniging uitzetten. Voor het vinden van deze nieuwe koers is deze discussie-nota geschreven.

De discussie

Wij, een groep voortgekomen uit de perikelen rond het jeugdlidmaatschap, hebben ons afgelopen winter in regelmatige sessies gebogen over de bovenstaande problematiek en hebben getracht richtlijnen aan te geven voor een, binnen de Bond te voeren discussie. In dit stuk zullen wij eerst de weg waarlangs de discussie zich kan bewegen aangeven, daarna zullen wij enkele onderdelen van die discussie zelf trachten in te vullen, bij wijze van voorbeeld. In die stukjes komen onvermijdelijk onze meningen naar voren en het zal blijken dat die niet altijd consistent zijn. Ook binnen onze groep is de discussie nog maar pas gestart en we zijn het over de nieuwe koers van de KNOB nog lang niet eens. Meningen te over, aan ons allen de taak deze gelijk te richten.

Het verloop van de discussie zoals wij die ons voorstellen.

Naar ons idee heeft de discussie een kapstok nodig, die er als volgt uit ziet:

- Een discussie over
- de doelstellingen.
 - de doelgroepen.
 - de middelen.

Wat de doelstellingen betreft kunnen we opmerken dat er een onderscheid valt te maken in: de lange en korte termijn doelstellingen. Het verschil zit hem vooral in een wat abstractere omschrijving van de eerste en een concrete invulling van de tweede. Bijvoorbeeld:

- Lange termijn: Bevorderen van het denken over behoud van cultureel erfgoed.
- Korte termijn: Zorgen voor het starten van een discussie binnen de KNOB en het met nieuwe middelen bereiken van een speciaal soort nieuwe leden.

Het onderdeel doelgroepen is erg belangrijk. Deze moet niet te veel mensen of groepen, maar ook zeker niet te weinig mensen of groepen omvatten. Immers het hele Nederlandse volk bereiken is helaas een onmogelijke zaak, bovendien versnipert het onze bescheiden krachten, maar onze aandacht richten op één groep is te eenzijdig. De KNOB kan meer dan één groep bereiken. Het is vervolgens belangrijk bij de keuze van de diverse doelgroepen er goed op te letten, dat deze niet te zeer uiteenlopen. Het zou in zo een geval kunnen gebeuren dat men met een zelfde aktie of artikel bijvoorbeeld zowel architecten als timmerlieden tracht te bereiken, wat als gevolg heeft dat voor één of voor beide groepen de aktie of het artikel niet interessant genoeg is. Het is daarom van belang eerst eens na te gaan welke groepen we zoal kunnen onderscheiden, alvorens de keuze te maken welke groepen we willen bereiken. De laatste fase van de discussie zou moeten gaan over hoe die doelgroepen benaderd moeten worden, zodat de doelstelling die eerder gekozen is, het beste gerealiseerd kan worden. Ook nu moeten we eerst een lijst samenstellen van de dingen die we allemaal kunnen doen. Pas daarna zou een keuze gemaakt moeten worden. Als voorbeeld van wat allemaal zou kunnen gebeuren, geven we nu de volgende lijst:

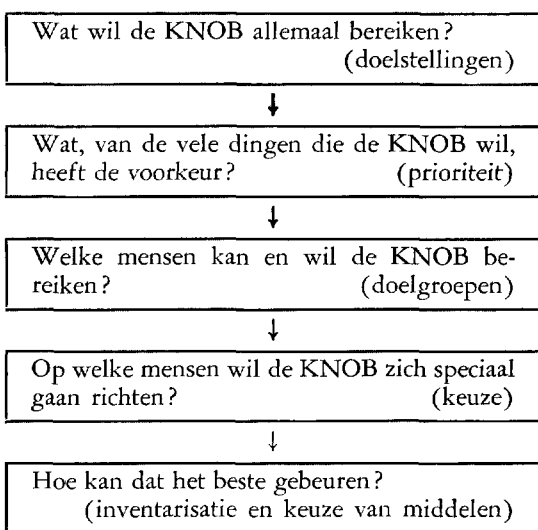
- naar gerealiseerde (al dan niet geslaagde) projecten.
- naar schrijnende gevallen.
- naar projecten in uitvoering.
- vergaderingen
- over lopende zaken.
- t.b.v. ontwikkeling van theorieën.

- t.b.v. onderlinge kennismaking.
 - commissies
 - met als doel het voorbereiden van discussies.
- Bulletin

-- goed richten op speciale groepen (keuze maken!) De keuze heeft consequenties voor de leesbaarheid, de prijs, de kwaliteit van het papier en de foto's, de lengte van de artikelen, de onderwerpen, de verkrijgbaarheid, eventuele reclame, etc.

Deze lijst is geenszins volledig. Ongetwijfeld zal er veel meer bij bedacht kunnen en moeten worden. De gegeven lijst bevat voornamelijk de nu gebruikelijke activiteiten, met mogelijke suggesties voor aanpassing aan andere beslissingen. Er zijn ook op andere gebieden veranderingen mogelijk. Bijvoorbeeld een andere organisatie van de KNOB, waarbij geografische concentraties van de leden het uitgangspunt vormen voor discussiegroepen (Zie de bijgevoegde lijst van mogelijke geografische concentraties). Ook de formele organisatie-structuur van de KNOB kan ter discussie gesteld worden. Het al dan niet hebben van contacten met welke andere verenigingen moet bekeken worden, de plaats van vergaderingen, etc. etc.

Na het hiervoor gedane voorstel voor een discussie en de manier waarop die gevoerd zou kunnen worden, volgen nu drie aanzetten daartoe. De eerste behandelt de doelstelling, de tweede de doelgroepen en het derde stukje gaat in op een mogelijkheid n.l.: een andere organisatiestructuur van de bond.



Doelstellingen van de KNOB

De doelstellingen, zoals vermeld in het programma van de bond in haar beginperiode, waren:

- het zo wijd mogelijk verbreiden van kennis betreffende de monumenten
- het zo zorgvuldig mogelijk bestuderen van de oude bouwkunst
- het verzamelen van documentatiemateriaal
- het opbouwen van een zo uitgebreid mogelijke collectie van afbeeldingen
- het vastleggen van de gegevens in een monumentenbeschrijving
- het inventariseren van dit monumentenbezit
- het creëren van een juridische basis voor de monumentenbescherming.

Niet al deze doelstellingen zijn in onze tijd nog aan de orde. Een monumentenwet is tot stand gekomen en sommige taken vallen nu toe aan de Rijksdienst voor Monumentenzorg. Het is dus nodig de doelstellingen aan de huidige situatie aan te passen. De doelstellingen zouden o.m. de volgende kunnen zijn.

- het ijveren voor het behoud van de monumenten, die ons land rijk is, o.a. door aandringen op uitbreiding van de monumentenlijst (waarbij in het oog moet worden gehouden dat het begrip monumenten tegenwoordig veel uitgebreider is dan vroeger)
- het zich actief opstellen wanneer er aarzelingen of problemen bestaan rond een noodzakelijke restauratie
- het voortdurend ter discussie stellen van restauratiepraktijken en -theorieën en van het monumentenbeleid
- het bij het publiek opwekken c.q. aanwakkeren van de belangstelling voor de monumenten en het motiveren van zo veel mogelijk mensen om zich in te zetten voor het behoud van die monumenten. Hierbij moet vooral aandacht geschonken worden aan het wekken van belangstelling bij jongeren
- het zo wijd mogelijk verbreiden van kennis betreffende de monumenten door o.a.
 - a. de uitgave van een Bulletin
 - b. het uitgeven of bevorderen van de uitgave van een repertorium van geschriften betreffende nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst en van andere publikaties
 - c. het samenwerken met verenigingen en instellingen die hetzelfde doel nastreven
 - d. het houden van bijeenkomsten
 - e. het organiseren van excursies
 - f. andere wettige middelen, die aan het doel bevorderlijk kunnen zijn.

Doelgroepen

Waarom dienen doelgroepen te worden onderscheiden? Geen doelgroepen onderscheiden houdt in, dat de KNOB, en inzonderheid het Bulletin, zich tot „iedereen” richt. Echter, het zich tot „iedereen” richten met één bulletin, op een zó specifiek gebied als dat, waarop de KNOB zich beweegt, is een onmogelijkheid; de (belangstellende) leek vraagt een andere benadering, zowel in onderwerp als behandeling daarvan, dan de vakman of -vrouw. De keus, tot welke doelgroep(en) men zich gaat richten, wordt bepaald door wat men als doel voor ogen heeft. Is het de bedoeling de vakman of -vrouw b.v. kennis te laten nemen van uitgevoerde of uit te voeren restauraties en de technische of (bouw)kunst-historische achtergronden daarvan, óf is het de bedoeling de (belangstellende) leek „warm” te maken voor ons (bouw)kunsthistorisch erfgoed? Afhankelijk van de doelgroep(en) die men kiest, is, zoals uit het bovenstaande reeds duidelijk zal zijn, uiteraard het niveau van de artikelen, maar óók het aantal leden en daarmee de oplage van het Bulletin. Een grotere oplage van het Bulletin zou de prijs ervan drukken en eventueel een frequentere verschijning mogelijk maken, terwijl mogelijk ook „verenigingsnieuws” opgenomen zou kunnen worden. Zowel een frequentere verschijning als „verenigingsnieuws” zou de band tussen de leden van de bond kunnen verstevigen. Onderstaand zijn, zonder volledig te willen zijn, een aantal doelgroepen beschreven; aan de leden is het echter te bepalen, welke doelgroepen de voorkeur verdienen.

Doelgroepen

1. Vakmensen (op de praktijk gericht), architecten en bouwkundigen
 2. Vakmensen (op de theorie gericht), (bouw) kunsthistorici
 3. Belangstellenden (niet vakmensen), academici en H.B.O.-ers
 4. Belangstellenden (niet vakmensen), algemeen
 5. Gebruikers/bewoners van monumenten
 6. Niet belangstellenden/vakmensen
 7. Bestuurderen/(overheids)beleidsbepalers
 8. Bestaande verenigingen
1. Vakmensen (architecten en bouwkundigen)
Deze groep zou profijt kunnen hebben van het d.m.v. artikelen, etc. meer bekendheid geven aan veelal wel bestaande, doch bij gebrek aan vakboeken, niet algemeen bekende kennis over bijzonderheden van de vroegere wijze van bouwen.

Artikelen op (bouw)kunsthistorisch gebied zouden o.a. meer bekendheid kunnen geven aan de betekenis en het ontstaan van bepaalde vormen in een bepaalde tijd. Nadeel: de groep is klein, doch te denken valt aan een samengaan met groep 2.

2. Vakmensen ((bouw)kunsthistorici)

Deze groep zou profijt kunnen hebben van artikelen, welke, uitgaande van hun (bouw)kunsthistorische kennis, hun technische kennis van het (historische) bouwen zou kunnen vergroten. Nadeel: de groep kunsthistorici met bouwkundige belangstelling is waarschijnlijk klein, doch te denken valt aan samengaan met groep 1.

3. Belangstellenden (niet vakmensen), academici en H.B.O.-ers

Schrijvend voor deze groep, mag je, ook op (bouw)kunsthistorisch gebied, van een zekere kennis uitgaan, maar moet de tekst toch algemener (minder diepgaand en niet beperkt tot gebouwen) worden gehouden dan bij groep 1 en 2, welke je mogelijk als lezers verliest.

Bij deze groep kun je de algemene kennis en liefde voor de gebouwde omgeving vergroten, maar zij zal waarschijnlijk nooit iets wezenlijks met de verkregen kennis doen.

4. Belangstellenden (niet vakmensen), algemeen Evenals bij groep 3 zullen de artikelen zich niet moeten beperken tot de gebouwen, doch bijvoorbeeld ook de omgeving er bij moeten betrekken. Het grootste verschil tussen groep 3 en 4 zal vermoedelijk zijn dat de tekst voor de laatste minder vaktermen zal moeten bevatten.

5. Gebruikers/bewoners van monumenten (niet vallend onder 1-4)

Zij zullen vaak slechts belangstelling hebben voor het (soort) gebouw(en) dat zij zelf gebruiken of bewonen. De belangstelling zal mogelijk ophouden, wanneer zij verhuizen. Anderzijds kan de huidige belangstelling voor het door hen gebruikte gebouw gebruikt worden, voor het aankweken van één, die zich uitstrekt tot een groter (bouw) kunstgebied.

6. Niet belangstellenden/vakmensen

Voor deze grootste groep is het het meest noodzakelijk belangstelling voor (bouw)kunst bij te brengen, teneinde de historische gebouwde omgeving ook in de toekomst veilig te stellen. Deze groep is echter het moeilijkst te bereiken, terwijl de artikelen voor het Bulletin KNOB te licht zouden moeten worden.

7. Bestuurders/(overheids)beleidsbepalers
Deze kunnen als persoon vallen onder één der andere groepen.

8. Bestaande verenigingen

Door het leggen of verstevigen van contacten met bestaande verenigingen, op het zelfde of een aanverwant gebied, wordt een groep mensen bereikt, die anders mogelijk de KNOB nauwelijks zouden kennen. Een directe stijging van het ledental lijkt door deze contacten niet te verwachten, doch tot een grotere bekendheid van de KNOB en haar doelstellingen zullen zij we leiden.

Groepen die samen kunnen gaan

A. Groep 1 en 2 kunnen samen gaan.

B. Groep 3 en 4 kunnen samen gaan, onder voorwaarde dat er artikelen van verschillend niveau werden opgenomen.

C. Groep 1, 2 en 3 kunnen samen gaan, de artikelen worden gevarieerder, de groep is groter en de drukkosten gaan per persoon omlaag.

D. Elk der bovengenoemde combinatie-groepen, A, B en C, kunnen samen gaan met een aantal verenigingen uit groep 8.

Een andere structuur

Centraal in het leven van de bond staan de doelstellingen. De vraag is nu: hoe moet de bond deze doelstellingen verwezenlijken? Het is onze mening, dat nu de grote groep van leden hier niet aan meewerkt; bestuur en Bulletin-redactie verzetten werk, de rest van de leden consumeert. Onderstaande wil een schets zijn van een model, waarin grote groepen leden actief kunnen zijn, met name op het gebied van meningsvorming, informatieoverdracht en bevordering van het onderling contact tussen de leden.

Meningsvorming. Binnen de bond kunnen een aantal werkgroepen functioneren, die zich bezig houden met allerlei aspecten van de doelstellingen. Men kan hier bij voorbeeld denken aan monumentenwetgeving, een bepaald type gebouw (molen, kasteel), etc. De werkgroepen moeten elk een eigen doelstelling hebben en de mogelijkheid krijgen deze te realiseren.

Informatieoverdracht. De bond kent verschillende 'soorten' leden: de doelgroepen. De meningen, die in de werkgroepen gevormd worden en informatie over zaken, die in de monumentenwereld aan de gang zijn moeten aan de leden worden overgebracht. Dit dient zorgvuldig te gebeuren: afgestemd op de verschillende doelgroepen. Hiervoor zou een speciale 'educatieve com-

missie' moeten zijn. Schriftelijk gebeurt deze overdracht via artikelen en informatie in Bulletin of nieuwsbrief. Mondeling gebeurt dit in bijeenkomsten.

Onderlinge contacten. Om het contact tussen de leden te bevorderen (en ter bereiking van de doelstelling) worden bijeenkomsten georganiseerd. Op het ogenblik zijn deze alleen landelijk en slechts enkele malen per jaar. Hiernaast kunnen er ook regionale bijeenkomsten komen, georganiseerd door de regio zelf. Bij *alle* bijeenkomsten is het belangrijk grote zorg te besteden aan wat men wil presenteren en vooral hoe (werk voor de 'educatieve commissie').

De zojuist besproken zaken staan niet los van elkaar: de mensen in de werkgroepen zijn dezelfde als in de doelgroepen. Ook de doelstelling is niet

een stuk papier dat in een hoekje van de bond ligt te vergelen; vanuit de werkgroepen staat hij voortdurend ter discussie.

Ten grondslag aan het hier boven geschetste model ligt de gedachte, dat binnen de bond vele kleine groepen moeten bestaan. Dan kan de KNOB een levende bond worden, waarin vele leden actief zijn en ieder zo goed mogelijk tot zijn recht kan komen. Naast de 'zakelijke' taken is het de opdracht van het bestuur om te stimuleren en mogelijk te maken, dat de KNOB een bond wordt, waarin voortdurend activiteit is en meningen gevormd worden, opdat zij weer een stem zal hebben in de monumentenwereld. Hopelijk neemt de bond zich zelf zo serieus, dat zij dit nodig vindt.

OP ZOEK NAAR DE BLOEM IN DE KNOB

Bijlage: KNOB ledenbestand 1978

Totaal 1685		<i>Haarlem</i>	30	<i>Groningen</i>	32	Houten	2
<i>Den Haag</i>	122	Heemstede	9	Haren	3	Kampen	4
Delft	49	Velsen	4		<u>35</u>	Krimpen a/d IJ	2
Voorburg	18	Aerdenhout	3			Kolkum	2
Wassenaar	18	Beverwijk	2			Kollum	2
Rijswijk	5	Heemskerk	1	<i>Leeuwarden</i>	24	Langbroek	2
Leidschendam	3	Zandvoort	1		<u>24</u>	Laren	3
Pijnacker	1	Bloemendaal	1			Leersum	3
Zoetermeer	4	Spaarndam	1			Lelystad	5
	<u>220</u>	Zwanenburg	1	Aarle Rixtel	2	Leusden	2
			<u>53</u>	Abcoude	3	Lisse	2
<i>Amsterdam</i>	129	<i>Hilversum</i>	7	Alkmaar	7	Maastricht	13
Amstelveen	9	Bussum	5	Almelo	2	Middelburg	16
Zaandam	4	Loosdrecht	3	Amerongen	2	Nuland	2
Zaandijk	2	Laren	3	Assen	6	Obbicht	2
Wormerveer	1	Blaricum	3	Beemster	2	Oldenzaal	2
	<u>145</u>	Holl. Rading	2	Bennekom	3	Oosterhout	2
<i>Utrecht</i>	115	Muiden	1	Bergen op Zoom	10	Oostvoorne	2
Zeist	21	Weesp	1	Beverwijk	2	Overveen	2
Bilthoven	10	Muiderberg	1	Breda	13	Purmerend	2
De Bilt	7	Baarn	1	Brielle	3	Putten	4
Nieuwegein	3		<u>27</u>	Bunnik	2	Reeuwijk	2
Vleuten	1	<i>Arnhem</i>	31	Cap. a/d IJssel	3	Roermond	5
Driebergen	4	Nijmegen	25	Castricum	2	Rolde	2
Doorn	5	Oosterbeek	6	Culemborg	3	Rosmalen	3
	<u>166</u>		<u>62</u>	Cuyk a/d Maas	2	Schoonhoven	4
<i>Leiden</i>	59	<i>Amersfoort</i>	22	Delden	2	Sittard	2
Oegstgeest	10	Soest	7	Den Bosch	17	Sliedrecht	2
Voorschoten	9	Baarn	2	Denekamp	2	Sneek	2
Leiderdorp	7	Hoogland	1	Diever	2	Ter Apel	3
Alphen a/d Rijn	6	Hoevelaken	4	Doesburg	2	Veere	2
Hazerswoude	3		<u>36</u>	Doetinchem	3	Velp	8
Sassenheim	2	<i>Ede</i>	8	Drachten	3	Velzen	4
Lisse	2	Rhenen	6	Eindhoven	11	Venlo	4
Noordwijk a/ Zee	4	Bennekom	3	Enschede	8	Vianen	7
	<u>102</u>	Renkum	3	Franeke	3	Vlissingen	4
<i>Rotterdam</i>	87	Wageningen	3	Goes	2	Vorden	3
Dordrecht	15	Lienden	1	Gouda	7	Warmond	2
Schiedam	8		<u>24</u>	Harderwijk	4	Westzaan	2
Spijkernisse	3	<i>Apeldoorn</i>	13	Hattum	2	Woerden	2
Nieuwerkerk a/d IJ	3	Zutphen	10	Heerenveen	6	Wijchen	3
Barendrecht	1	Deventer	6	Heerlen	5	Wijk bij Duurstede	2
Maassluis	1	Diepenveen	2	Heeze	2	Zaltbommel	2
Maasland	1	Voorst	1	Heiloo	2	Zevenbergen	2
Vlaardingen	8		<u>32</u>	H. Ambacht	2	Zierikzee	4
	<u>127</u>			Hengelo	3	Zuidlaren	2
				Heusden	2	Zwolle	16
				Hoofddorp	2	Zwijndrecht	3

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

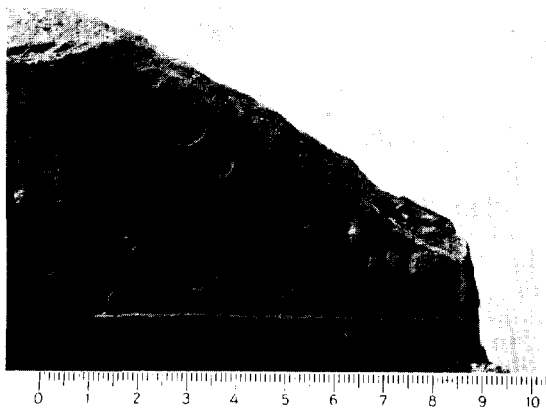
MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

OVERIJSSSEL

Deventer

In verband met aanstaande nieuwbouw werd van 13 maart tot 12 april 1979 tussen de Molenstraat en de Noordenbergstraat, beoosten en evenwijdig aan de Lindenstraat, een *c.* 50 m lange opgravingsleuf onderzocht. De sleuf stond dwars op de huidige IJsselloop. Het grootste, tevens westelijke deel van de sleuf leverde tot minstens 3 m diep geroerde grond op, waarbij uitsluitend losse vondsten werden aangetroffen.

Pas in de laatste 10 m vóór de Noordenbergstraat kwam de vaste, zandige ondergrond (*c.* 6 – 6,50 m + N.A.P.) doorschemeren, afgedekt met 2 m geroerde grond. Ter plaatse werd de sleuf verbreed. Het verkregen opgravingsvlakje toonde in hoofdzaak een aantal afvalkuilen met scherven van Badorf, reliebandamphoren, Pingsdorf en kogelpot aardewerk. Eén van deze kuilen (nr. 25) bevatte tevens een romeins dakpanfragment met een stempel van het 6de legioen (LEG VI VIC). Hoewel in Deventer reeds eerder romeinse vondsten werden gedaan, die verklaard zijn als secundair gebezigd bouw materiaal, betrokken uit Xanten (J. E. Bogaers in *Nieuwsbulletin KNOB* (1967), 26), is dit de eerste maal dat zo'n romeinse vondst, die eveneens uit Xanten afkomstig moet zijn, in een grondspoor is aangetroffen. De vondst wijst erop dat het romeinse materiaal sinds de 10de eeuw aangevoerd moet zijn. De afvalkuilen liggen



Afb. 1. Dakpanfragment, gevonden te Deventer, Noordenbergkwartier. (Foto R.O.B., neg. nr. H. 3695-1).

waarschijnlijk op de achtererven van de voormalige middeleeuwse huizen, die iets oostelijker, langs de Noordenbergstraat of de Papenstraat, gestaan moeten hebben. De opgravingsleuf toont tevens aan dat op dit punt de IJssel in de karolingische tijd en iets later meer dan 100 m noord-oostelijker heeft gestroomd dan thans. Ook bij de Melksterstraat is een vroeger oostelijker verloop van de IJssel al eens vastgesteld.

De vondsten uit de zoekleuf, in relatie met de grondsporen gevonden, bestaan uit scherven van Badorf, reliebandamphoren, enige scherven Huneschans en Mayen (?) aardewerk, Pingsdorf, kogelpot (o.a. Paffrath), weefgetouw-verzwaringen, tufsteen, bazaltlava, slachtafval en het romeinse dakpanfragment. In los verband is tevens materiaal van na *c.* 1200 gevonden.

R.O.B., Amersfoort

(H. Halbertsma en A. D. Verlinde)

Deventer

Dank zij de toestemming van de gemeente Deventer en de bouwfirma Wilma te Weert kon de R.O.B. met de zeer gewaardeerde medewerking van de A.W.N. afdeling Zuid-Salland-IJsselstreek-Oost-Veluwezooim van 18–28 december 1978 en 26 februari–13 maart 1979 een onderzoek uitvoeren op de hoek Welle-Melksterstraat-Polstraat, dicht bij de oever van de IJssel te Deventer. Wilma, dat binnenkort ter plaatse een nieuwe kantoor zal bouwen, verwijderde daartoe vroegtijdig de bovengrond. Het welslagen van de opgraving is mede te danken aan de bemiddelende functies van de heer H. H. J. Lubberding, verbonden zowel aan gemeente als aan de A.W.N. Ook de medewerking van de directeur van het architectenbureau Postma, de heer Roeterdink, memoreren wij hier gaarne.

In de opgravingsput van *c.* 22 × 14 m werd de dubbele stadsmuur van Deventer gevonden. Deze muren zijn vóór 1358 gebouwd, daar in dat jaar gesproken wordt over het terrein tussen de stadsmuren. Bedoeld terrein, ruim 10 m breed, was op 1½ m beneden het huidige loopvlak geplaveid met veldkeien. Dit straatje toonde een bol dwarsprofiel en een fraaie structuur: om de ¾ meter liep een baan van zware veldkeien loodrecht op de richting van de muren, waartus-

sen kleinere veldkeien waren ingebed. De bestrating kan van de 14de tot in de 19de eeuw in gebruik zijn geweest, daar de stadsmuur tussen de Zandpoort en de Melksterpoort in 1855 is afgebroken. De 1½ m dikke grondlaag op het gave straatje bevatte zeer veel puin en een aantal scherven uit de 18/19de eeuw. Tussen de veldkeien is een oort uit 1578, geslagen in Holland, gevonden (determinatie drs. H. W. Jacobi, Kon. Munt en Penningkabinet te Den Haag). Hoewel het onderzoek zich, mede in verband met de zeer hoge waterstand van de IJssel, nauwelijks tot onder de bestrating heeft voortgezet, kan gesteld worden dat de bestrating op geroerde grond is aangelegd, in welke ondergrond geen oudere straatniveaus zijn vastgesteld.

Gedeeltelijk over het straatje en vóór de binnenmuur lag een gemetseld hoofdriool, waarschijnlijk daterend uit de 18/19de eeuw.

De buitenmuur, ruim 1 m dik, was opgemetseld van kloostermoppen van het formaat $28 \times 14 \times 6$ cm. De muur grensde met de binnenzijde aan het straatje, met de buitenzijde aan het huidige trottoir, tevens waterkering. Om deze redenen is de buitenmuur niet op een dieper niveau onderzocht.

De binnenmuur, waar tegenaan diverse huizen gebouwd stonden, was 1–1,85 m dik en niet minder dan 2,95 m diep onder de keienvloer aangelegd. Het formaat van de kloostermoppen bedroeg $28 \times 13 \times 7$ cm. Onder de bouwelementen noemen wij een schietgat, spaarbogen, steunberen en een diepe beerput, aangebracht tegen de binnenzijde van de muur. A.W.N.-leden, die deze put na de opgraving leeghaalden, vonden daarin onder meer: houten kammen, houten borden en schalen, duigen (soms met merktekens), een spinstokje, leer, pitten, dierenbeenderen, schelpen, een barnstenen kraal, een tinnen bord en aarde-werk van rond de 15de eeuw.

Onder de losse vondsten van de opgraving kunnen worden genoemd, buiten de in hoofdzaak 18/19de eeuwse scherven, enig Siegburg, het fragment van een 15de eeuwse deksel en een 17de eeuwse kruikbodem, gevuld met metselspecie.

R.O.B., Amersfoort

(H. Halbertsma en A. D. Verlinde)

GELDERLAND

Hedel (gem. Hedel)

Uitvoering gevend aan het *in casu* bepaalde ex art. 15, lid 3, der Monumentenwet vond op 31 augustus, 3 en 4 september een onderzoek plaats in het tracé van de te verlengen Kasteellaan te



Afb. 2. Deventer. Opgravingsput dubbele stadsmuur.

Hedel. Als doelstelling gold het vastleggen van de buitenhoek van de voormalige gracht ten zuidoosten van de hoofdburcht van het in 1590 ontmantelde en in 1804 afgebroken kasteel van Hedel.

Op de plaatsen waar de insteek van de gracht kon worden vermoed, werden twee sleuven gegraven. In beide sleuven werd een muurrest aangetroffen, aan de binnenzijde begrensd door de grachtbodem. Hiermede is zowel de zuidelijke als de oostelijke zijde gelocaliseerd van wat klaarblijkelijk als een kademuur moet worden beschouwd. Het steenformaat, dat in beide muurdelen dezelfde is, bedraagt $27 \times 13,5 \times 5,5$ cm. In dit verband zij hier tevens vermeld dat de stenen van de in 1978 bij terreinwerkzaamheden voor de dag gekomen noordelijke muur van de voorburcht het formaat $26/27 \times 12,5 \times 5,5/6$ cm bezitten.

De kademuur, die naar het zich laat aanzien c. 0,70 m dik is geweest, vertoont aan de onderzijde een aantal vertandingen. In één sleuf kon de onderzijde van de fundering worden bereikt. Deze rust op vast rivierzand, rond 1,40 m beneden de top van het muurrestant en 3,50 à 4,00 m beneden het huidige maaiveld.

De opbouw van het profiel buiten de muur werpt problemen op die eerst bij een meer omvattend onderzoek tot klaarheid kunnen worden gebracht. Zoveel is echter wel zeker dat het merendeel van de daar aanwezige grond in fasen door mensenhand is aangebracht. Direct op het

vaste zand bevindt zich een laag zandige klei, waarin veel puin. Aardewerkscherven uit deze laag kunnen rond 1400 worden gedateerd.

Aansluitend aan de bovenzijde van de muur rest loopt een zware puinlaag van buiten de muur naar beneden de gracht in. Het lijkt aannemelijk dat deze puinlaag (mede) is gevormd door het slopen van het bovenste gedeelte van de kademuur. Het moment van afbraak zal hebben plaatsgevonden na de tweede helft van de 18de eeuw en mogelijk nog in het begin van de 19de eeuw. Dit blijkt uit het aanwezig zijn in de grachtvulling onder deze puinlaag van 18de eeuwse materiaal. Onder het humeuze gedeelte van de vulling werden in een dun puinlaagje op de grachtbodem, die slechts op één punt juist werd bereikt, aardewerkscherven uit eind 16de–17de eeuw gevonden. Vermoedelijk is de gracht eens of meer dan eens geschoond. Na de afbraak van kasteel en kademuur is de voordien scherp begrensde gracht veranderd in een sloot met flauwe taluds. Deze depressie is pas na de 2de Wereldoorlog met resten van het verwoeste Hedel, vooral met puin van de R.K. Kerk, definitief gedicht.

R.O.B., Amersfoort

(M. J. A. de Haan en R. S. Hulst)

Erichem (gem. Buren)

Gedurende de periode van 16 tot en met 27 juli 1979 bood de restauratie der Ned. Herv. Kerk te Erichem, voorheen gewijd aan St.-Joris, gelegenheid tot het verrichten van oudheidkundig bodemonderzoek binnen en buiten de kerkmuren. Bedoelde kerk was de „mater” der kapellen te Buren en Asch en behoorde in het jaar 1566 nog aan het kapittel van St.-Marie. De kerk ligt op een verhoogd terrein op de westelijke flank van een licht gebogen stroomrug, enigszins afzijds van de oude dorpskern. Tijdens het graafwerk kwam onder meer een wandscherf van een karolingische Badorfpot te voorschijn. Deze vondst is in overeenstemming met het feit dat „Ermkina” wordt vermeld in een oorkonde uit het jaar 800, waarin een zekere Balderik aan de kerk te Utrecht verscheidene goederen en horigen schenkt, over verschillende plaatsen in de Betuwe verspreid. Circa het jaar 1046 blijkt het klooster te Lorsch onder meer gegoed te zijn in „Archem”. In 1101 tenslotte schenkt bisschop Burchard de „ecclesia de Herenkem” aan de thesaurie van St.-Marie, waaruit valt af te leiden dat Erichem vóór gemeld jaar reeds een parochiekerk bezat.

Bovenstaande gegevens ontleenden wij aan de *Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Mo-*

numenten van Geschiedenis en Kunst, III, De provincie Gelderland, Eerste Stuk, De Betuwe, 's-Gravenhage 1968, verzorgd door R. F. P. de Beaufort en Herma M. van den Berg. Toen de samenstellers hun waarnemingen te Erichem verrichten waren de muren inwendig het gebouw geheel, uitwendig ten dele bepleisterd. Nu dit verwijderd is blijken de conclusies waartoe beide auteurs kwamen niet in ieder opzicht langer houdbaar te zijn. Het bodemonderzoek heeft aan de door hen opgemerkte bouwfases nog een nieuwe toegevoegd bovendien.

In de eerste plaats kwam vast te staan dat het huidige kerk-schip rustte op de funderingen van een voorafgaande, tufstenen zaalkerk. Deze fundering stak beneden het maaiveld plaatselijk negen steenlagen, waarvan de onderste drie zich buitenwaarts vertandden. De oostgevel van de tufstenen zaalkerk bleek tot op volle hoogte bewaard te zijn gebleven, zij het in het midden doorbroken teneinde een opening te scheppen naar het nadien aangebouwde koor. Aan weerszijden van deze, spitsboog-vormige opening waren in de tufstenen muur smalle nissen uitgekapt, aan de bovenzijde half rond afgewerkt. De onderste geleding van de kerktoren bestaat tot een hoogte van *c.* 3,60 m boven het huidige maaiveld uit tufsteen. De fundering van de toren bleek gelijktijdig met die van het tufstenen kerk-schip te zijn aangelegd, al stak de eerste één steenlaag dieper. Op grond van het karakter der zeer verweerde tufstenen broden, dik *c.* 9 cm doch van sterk wisselende lengte — 18–25 cm — hadden de samenstellers van de *Geïllustreerde Beschrijving* de veronderstelling uitgesproken dat het hier secundair gebruikt bouw materiaal betrof en de onderbouw van de toren uit de 13de eeuw dateerde. Deze opvatting kan moeilijk worden gehandhaafd nu gebleken is dat de torenfundering één geheel uitmaakt met de fundering van de tufstenen kerk terwijl van een gedeeltelijke afbraak van de torenvoet, gevolgd door herbouw met afkomende tufsteen geen spoor te bekennen viel. De tufsteenbroden van de torenvoet (grootst gemeten lengte 40 cm) kwamen voor het overige qua afmetingen overeen met die van de bewaard gebleven, oostelijke sluitmuur van de tufstenen kerk. Deze sluitmuur vertoont intussen geenszins het verweerde aanschijn van de tufstenen torenvoet. Het komt ons dan ook niet uitgesloten voor dat de thans geconstrueerde tufstenen kerk met inbegrip van de tufstenen toren dezelfde is geweest als die, welke in de oorkonde uit het jaar 1101 werd overgedragen.

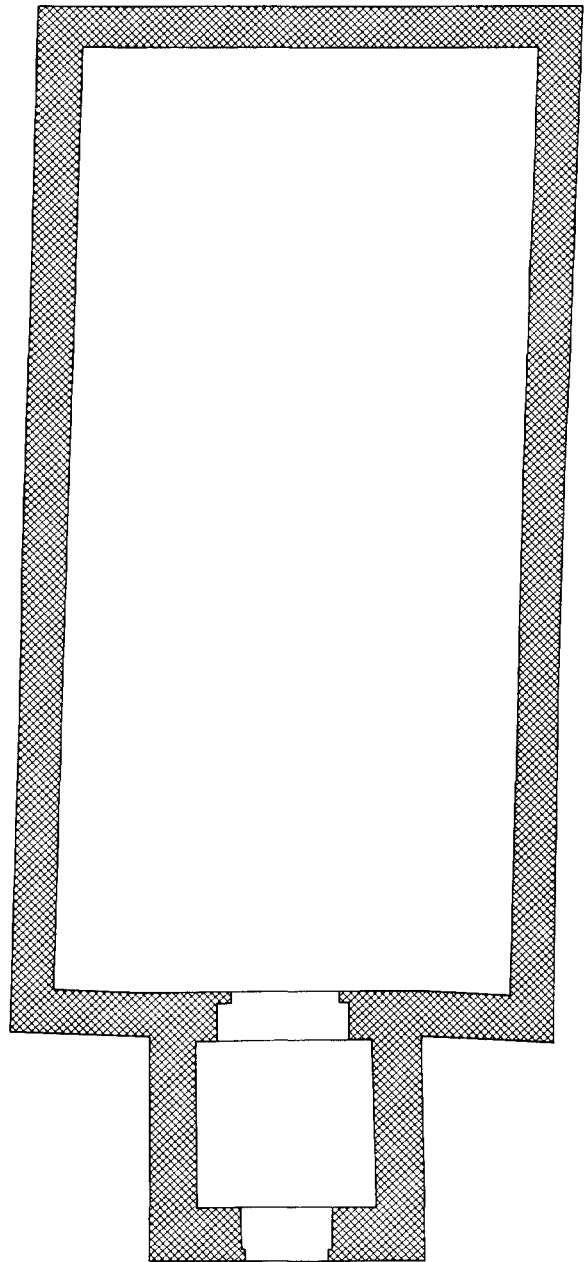
In de 13de eeuw zal het schip in oostelijke richting zijn uitgelegd met het rechtgesloten koor waarvan de funderingen werden teruggevonden. Het metselwerk bestond uit secundair gebruikte tuf, aangevuld met rode moppen van het formaat $7 \times 14 \times 30$ cm. De oostelijke sluitmuur bevond zich op een afstand van *c.* 7,5 m ten oosten van de sluitmuur van het tufstenen schip. De breedte van dit koor bedroeg, inwendig, *c.* 7 m, die van het kerschip 8 m. Teneinde dit koor met het oude schip te verbinden zal men in de tufstenen sluitmuur een opening hebben gekapt, die echter kleiner moet zijn geweest dan de huidige. Teneinde het zijdelings wegzakken van de tufstenen sluitmuur te voorkomen plaatste men tegen de beide uiteinden een steunbeer.

In de tweede helft van de 15de eeuw, zo vermoeden wij, brak men het koor weer tot de grond toe af en verving dit door een nieuw. De funderingen der beide zijmuren van het oude koor deden als zodanig wederom dienst, zodat het nieuwe koor juist even breed werd als het voorafgaande. In oostelijke richting werd het echter verlengd en van een driezijdige sluiting voorzien. De sluiting werd door vier beren geschoord doch tegen de zijmuren werden deze blijkbaar niet noodzakelijk geacht. De reeds bestaande, in de tufstenen sluitmuur van het schip doorgebroken opening zal voorlopig gehandhaafd gebleven zijn.

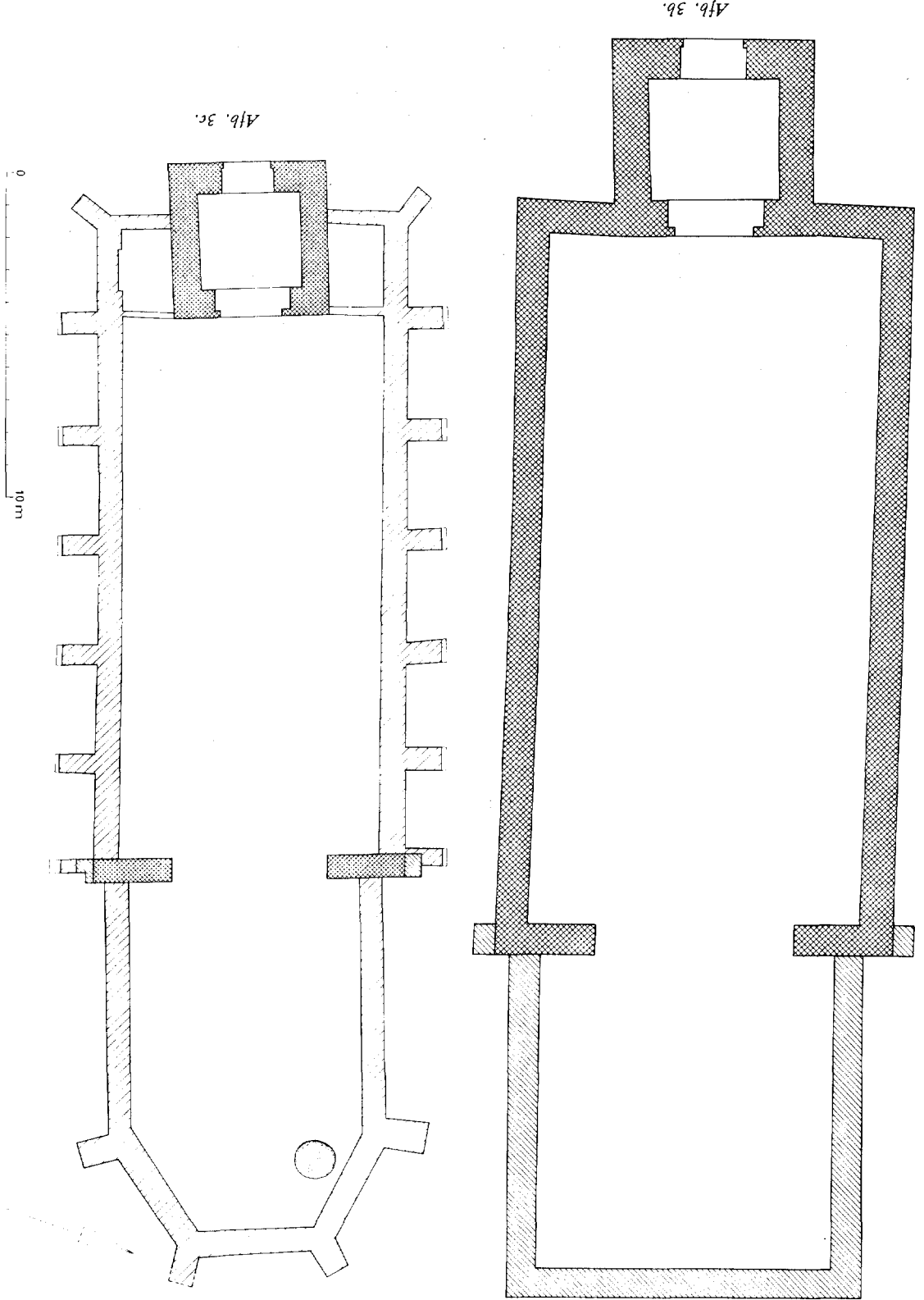
Circa het jaar 1500 moet het oude schip zijn gesloopt en vervangen door het huidige. De bij de afbraak van het oude schip vrijgekomen tufsteen werd verwerkt in sierbanden welke over de volle lengte van het schip aan beide zijden in de baksteen werden aangebracht. Het schip werd in westelijke richting aan weerszijden van de toren met twee kapellen doorgetrokken en de doorgang naar het koor verwijd zowel als verhoogd. De reeds bestaande twee steunberen tegen de uiteinden van de tufstenen, doorgeslagen sluitmuur werden in verband hiermede door ommetseling verzaard terwijl gelijkvormige beren rondom het ganse, nieuwe schip werden geplaatst. Vermoedelijk had men de tufstenen toren gelijktijdig met de bouw van het eerste koor reeds tot *c.* 3,60 m boven het huidige maaiveld afgebroken en met een bakstenen geleding verhoogd. De derde geleding zal samen met de bouw van het nieuwe schip tot stand gekomen zijn.

Omstreeks het midden van de vorige eeuw werd het koor weggebroken, met uitzondering van een tegen het kerschip leunend restant dat tot consistoriekamer diende. Daarboven werd een verdieping aangebracht, via twee nooddeuren toe-

gankelijk teneinde bij watersnood als wijkplaats te dienen. Een voorziening welke wij bij meer middeleeuwse dorpskerken in de Betuwe zowel



Afb. 3a. Ned. Hervormde Kerk te Erichem, gem. Buren. a) Plattegrond oorspronkelijke tufstenen zaalkerk met toren *c.* (1075(?); b) idem met aangebouwd koor *c.* 1250; c) idem met nieuwe koorpartij en nieuwe schip *c.* 1500 (Opmeting A. van Pernis. Tekening H. S. Simon). Schaal: zie 3c.



als het Land van Maas en Waal hebben opgemerkt.

Tot slot wijzen wij nog op de gemetselde welput, teruggevonden in de laat-gotische koorsluiting. Deze werd dwars door de zeer solide fundering der sluitmuur van het 13de eeuwse koor gehakt zodat men de put juist op deze plek gewenst schijnt te hebben. Had slechts de bedoeling voorgezeten tijdens overstromingen binnen de hooggelegen kerk over goed drinkwater te beschikken zo had men met aanzienlijk minder inspanning deze put ook elders in de kerk kunnen uitgraven. Wij zijn om deze reden eerder geneigd deze put, welke gelijktijdig met de bouw van het nieuwe koor tot stand kwam, kerkelijke doeleinden toe te schrijven. Na de afbraak van het nieuwe koor werd de put niet gedempt doch met een gemetselde kraag afgedicht.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

LIMBURG

Banholt (gem. Mbeer)

De heer A. M. Wouters (Lent) meldde per brief (met een aantal tekeningen) een nieuwe vuursteenvindplaats in Limburg aan de R.O.B. (d.d. 25 juli 1979): een niet nader aangeduide plek bij Banholt, waar hij artefacten aantrof, die hij plaatst in het Clactonien s.l., en die zouden dateren uit het „Cromeriencomplex”. Betreffende de geologische positie van het materiaal vermeldde Wouters in zijn brief het volgende:

„Het geremanieerde materiaal is van het Hoogterras (Simpelveld-Noorbeek-niveau) afkomstig en is waarschijnlijk door gelifluctie — in een modderstroom — naar een lager gelegen droogdal gevloeid en daar weer geconcentreerd afgezet. Deze secundaire stratigrafie is weer door een waterloop aangesneden. Verschillende artefacten vertonen echter nog de aankitting van de rode „Hoogterras-matrix”. Op deze „rode” grintafzettingen van vóór het Cromer-complex heeft zich waarschijnlijk de oorspronkelijke palaeosol bevonden”.

De heer A. J. Groenendijk (Eckelrade) verzamelde ter plaatse eveneens een aantal vuurstenen; hij was zo vriendelijk de vindplaats aan te wijzen. Deze bevindt zich c. 0,5 km ten noordwesten van de kerk van Banholt, in een klein afwateringsslootje ten zuiden van de weg Banholt-Herkenrade. De coördinaten zijn (blad 62 C — St.-Geertruid) 311, 425/184, 425. De vindplaats (gelegen op c. 167,5 m + N.A.P.) is gesitueerd in de as van een oud oost-west lopend dal met relatief steile hellingen ten noorden en



Afb. 4. Centraal vlak van een afslag van Banholt (collectie C. Lagerwerf), met zware bekrassing en drukkegels. Foto F. W. E. Colly, B.A.I., Groningen. Schaal 1 : 1.

ten zuiden. Op de heuvel ten noorden van de vindplaats bevindt zich een neolithische werkplaats. Ongeveer 0,5 km westelijk is verder een neolithische vuursteenmijn met werkplaats bekend (Felder *et al.*, 1979, fig. 9-1). De vindplaats werd bezichtigd tijdens een verkenning met dr. G. J. Boekschoten (Geologisch Instituut, R.U. Groningen) in gezelschap van H. Hilligers en A. J. Groenendijk (1 sept. 1979).

Van de heer C. Lagerwerf (Asperen) konden vuurstenen bezichtigd worden, die geheel hetzelfde beeld vertonen als de vuurstenen van de boven aangeduide vindplaats. De vondsten van Lagerwerf zijn afkomstig van akkers uit een strook tussen c. 311,6/184,0 en 311,8/184,3 (blad 62 C). De hoogte bedraagt hier tussen 165–175 m + N.A.P. Volgens mededeling van de heer Groenendijk bevindt zich tenslotte nog een vindplaats van vergelijkbaar materiaal bij Libeek (akker rond 62 C – 311,0/182,3).

Bovenop de heuvel ten noorden van de eerstgenoemde vindplaats zijn in een ontsluiting roodbruine hoogterrasafzettingen zichtbaar (met veel grof grint), waarboven een laag löss aanwezig is, afgedekt door een laag hellingmateriaal (verspoelde löss met grint). De Maas-afzettingen behoren tot het Simpelveld-terras, en maken deel uit van de Formatie van Tegelen, die gedateerd wordt in het Tiglien en het vroegste deel van het Eburonien (Zagwijn & Van Staalduinen, 1975). Op de vindplaats zelf is een (kennelijk vrij dik) pakket hellingleem aanwezig, waarin veel stenen

uit het terras, en ook uit de kalk. De oude geologische kaart, blad 62 III (Tesch, 1942) geeft ter plaatse aan: „dek- en hellingleem (löss vermengd met verweringsprodukten, leem en vuurstenen, der bovensenone kalkstenen) op hoogterras”. Reeds bovenin dit pakket wordt op de door Wouters bedoelde plaats zeer veel vuursteen en terrastrint aangetroffen (o.a. veel gebroken kwartsrolstenen). Hiertussen komen ook artefakten voor. Volgens mededeling van Groenendijk bevindt zich hieronder (in andere collecties) o.a. een A-spits, terwijl ook subrecent aardewerk en een aantal botten werden gevonden; op de vindplaats bij Libeek zouden o.a. een B-spits en een tranchetbijltje geborgen zijn. In de collectie uit Banholt van Groenendijk bevindt zich een aantal afslagen, veelal zwaar geretoucheerd, en verder veel getoucheerde natuurlijke vuursteenstukken (meest vrij klein). Beperken we ons vooreerst tot de duidelijke afslagen, dan valt vooral op, dat deze bijna allemaal zeer zwaar bekrast zijn. Het centrale vlak van deze afslagen vertoont deze bekrassing (gepaard gaande met drukkegeltjes) vaak in opvallende mate, terwijl verder glanspatina en soms lichte witte patina aanwezig zijn. De retouches daarentegen zijn bijna steeds duidelijk *recenter* dan de afslagen waarop ze aanwezig zijn: zij vertonen geen glanspatina en witte patina (en meestal ook geen bekrassing). De verklaring voor dit verschijnsel is dat de retouches ontstaan zijn tijdens hetzelfde proces dat de bekrassing veroorzaakte, n.l. het langs de helling naar beneden kruipen van de leem met de vuurstenen. De retouches vertonen alle kenmerken van een dergelijke ontstaanswijze: steile, soms overhangende hoeken, alternering, sterke afstomping (ook langs randen die ongeschikt zijn voor intentionele retouchering), holle retouchering, „tandjes”, enz. Slechts weinig stukken lijken ter plaatse door mensenhand te zijn bewerkt, o.a. een paar korte krabbers. De veel vaker dan afslagen voorkomende natuurlijke vuursteenstukken zijn meestal als gevolg van vorstspijting en druk ontstaan. Ook deze stukken vertonen zware retouchering, die eveneens verklaard kan worden als het resultaat van hellingprocessen. De vuurstenen zijn niet gerold.

De vuurstenen afkomstig van de vindplaats van Lagerwerf vertonen dezelfde verschijnselen, ook hier weer een aantal ontwijfelbare afslagen

(naast veel natuurlijke vuursteenbrokken), die *later* bekrast en geretoucheerd raakten. Afb. 4 laat het bekraste centrale vlak van één van deze afslagen zien.

De vuurstenen van deze vindplaatsen zijn niet allemaal van hetzelfde soort. Het meest voorkomend is donkergrijze, relatief fijnkorrelige vuursteen met veel lichte vlekjes. Ook eluviumvuursteen lijkt aanwezig te zijn.

Concluderend kan gesteld worden dat op de vindplaatsen bij Banholt een aantal artefakten is gevonden, waaronder afslagen, welke meestal secundair zijn bekrast en geretoucheerd tijdens hellingprocessen. Ook enige spitsen en een tranchetbijltje waren vermeld als afkomstig van deze vindplaatsen, terwijl verder een paar afslagen en korte krabbers mogelijk ter plaatse werden geproduceerd. Te denken valt b.v. aan Mesolithicum en/of Neolithicum. Oudere tradities kunnen eveneens aanwezig zijn, maar goede aanwijzingen daarvoor zijn niet voorhanden, terwijl een datering gezien het voorkomen in hellingleem niet mogelijk is. Vuurstenen uit allerlei perioden kunnen daarin immers tezamen voorkomen. Het merendeel van de retouches op de afslagen en ook op de veelvuldig voorkomende natuurlijke vuursteenstukken is langs natuurlijke weg ontstaan als gevolg van hellingprocessen, waaraan ook de opvallende bekrassing is toe te schrijven. Tenslotte kan hier nog vermeld worden dat volgens een melding aan de R.O.B. door C. J. H. Franssen (1979) dezelfde soort vuurstenen zijn aangetroffen op niet nader aangeduide vindplaatsen in de stuwwallen.

B.A.I., Groningen (Dick Stapert)

Literatuur:

- W. M. Felder, P. J. Felder, O. S. Kuyl & J. H. M. Nillesen, *Excursion Guide*, 3th Intern. Symp. on Flint. Maastricht 1979.
- C. J. H. Franssen, *Vondstmelding van een nieuwe cultuurtraditie* (brief aan de R.O.B., d.d. 26 juli 1979).
- P. Tesch, *Geologische kaart van Nederland 1 : 50.000, Blad 62 III (Heerlen)*. R.G.D., Haarlem 1942.
- A. M. Wouters, *Vondstmelding* (brief aan de R.O.B., d.d. 25 juli 1979).
- W. H. Zagwijn & C. J. van Staaldunin (eds.), *Toelichting bij geologische overzichtskarten van Nederland*. R.G.D., Haarlem 1975.

REGISTER BULLETIN KNOB 1979

- Aalst (gem. Brakel), 139-140
 Eendenkade, 139
Abraham, offer, 71
 Addo, abt, 84
 Aesopus, 24
 Albert van Saksen-Teschen, prins, 155
 Aldekerk, 102
 Alkmaar, firma Pels, 70
 St.-Laurenskerk, 157
 St.-Lucasgilde, 40
 Schermerpoort, 40
 de Schermer, 40
 Almenum, kerkheuvel, 47
 Almere, het, 46
 Amersfoort, Breestraat nr. 76, 160
 Museum Flehite, 160
 Amsterdam, 58
 Beursstraatje, 112
 Burgwal, 115, 121
 Dam, 114, 115
 Damrak, 112
 Gasthuissteeg, 111, 112, 115
 Gemeente-archief, 40, 120
 Gemeente-archief, Hist.-topografische Atlas, 109, 119, 120, 122
 Kalverstraat, 112, 115
 's Lands Zeemagazijn, 121
 Leidsegracht, 120
 Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, 17, 19, 24, 60
 Nieuwe Kerk, 111, 112, 115, 122
 Nieuwendijk, 112
 Nieuwezijdskapel, 120
 Noorderkerk, 120
 Oostindisch Zeemagazijn, 121
 Paleis op de Dam, 39, 109-122
 Prinsengracht, 40
 Rozenkranskerk, 83
 vml. Stadhuis, zie: Paleis op de Dam
 Vismarkt, 112, 114
 Vondelkerk, 81
 de Waag, 112
 Zuiderkerk, 83
 Andijk, botvondsten, 140
 Angers, kathedraal, 74, 75
 Anjou, 74, 75
Annunciatie, 71
 Aquitanië, 83
 Ark, De (gem. Zwaagdijk), 140
 Arnhem, Duivelshuis, 124, 128, 130
 St.-Eusebiuskerk, 124
 Gelderse Archeologische Stichting, 44
 Gemeentemuseum, 44, 124
 Rijksarchief, 45
 Arquennes, 154
 Asch, kapel, 181
 Asperen, Aleyd van, 144
 Elburch van, 144
 Otto van, 144
 Asperen, vml. St.-Catharinakerk, 143-145
 Heukelumse poort, 145
 Lingedijk, 145
 Kasteel Waddestein of Wadenborg, 144, 145
 vml. Lingestein, 145
 N.H. Kerk, 143-145
 Nieuwstraat, 145
 Voorstraat, 145
 Attianus, pottenbakker, 102
 Avenches, 4de-eeuws graf, 102
 Avendorp, 95
 Aventicum, zie: Avenches
 Balderik, 181
 Banholt (gem. Mheer), vuursteenvindplaats, 184-185
 Barsingerhorn, 95
 Bast, Pieter de, 40-42
 Bastille, de, 10
 Baudot, A., 24
 Bazel, K. P. C. de, 116
 Beekman, Martinus, 144
 Beesten, Jan Diederik, 40
 Bentheim, graafschap, 40
 Berends, G., Middeleeuwse stort(?)kanalen in muren, 159-160
 Deventer, vm. Broederenkerk, thans R.K. Kerk van St.-Lebuïnus, 158-159
 Harderwijk, vm. St.-Agnietenkapel, 162
 Praubstraat 25, 39
 Steenwijk, Grote Kerk, 38
 Zwolle, drie (laat-)middeleeuwse huizen met een houtskelet of restanten daarvan 160-162
 Zwolle, Praubstraat 8^{III}, 38-39
 Berens, J., 24
 Berg, H. M. van den, Boekbespreking: E. H. ter Kuile, de Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden, 33-35
 Berils, 45
 Berlage, H. P., 58
 Berugtanscotan, 45, 46
 Beyer, Jan de, 17-20, 22, 124
 Bidningahem, 45, 46
 Bidningahusum, 45, 46
 Bie, Cornelis de, 119

- Bijssel, 45
 Binnebeke, Van, 24
 Binnenwijzend (gem. Westwoud), 140
 Blidgeringmad, 45
 Bochursti, zie: Bokhorst
 Bodel Bijnenhuis, collectie, zie: Leiden, Universiteits-Bibliotheek, coll. Bodel Nijenhuis
 Boecop, Arndt Johanssen toe, 128
 Boetzelaer, Rutger van, 144
 Wessel van, 144
 Bokhorst (bij Putten), 46
 Bolsward, 72
 Broerekerk, 158
 Oldenhove, 47
 Borganijen, Margrite, 39-40
 Borne (Ov.), St.-Stephanuskerk, 72, 76, 83
 Bort, Florentius, 40
 Bourges, Koopmanswoning Jacques Coeur, 16
 Bourgondië, 2
 Bourgonie, Margareta van, 40
 Bovenkarspel, opgravingen, 140
 Bovenkerk, St.-Urbanuskerk, 72
 Boyle, Richard (3e graaf van Burlington), 155
 Brabant, hertog van, 103
 Bray, Salomon de, 118
 Breda, heer van, 103
 Breukelen, Herv. Kerk, 40
 Brom, atelier (Utrecht), 67, 69, 71
 Brugge, 45
 Brussel, St.-Antoniuskerk, 79
 Zavelkerk, 79, 83
 Bruyn, G. J. L. de, 60
 Bruyn, J. C. de, 60
 Burchard, bisschop, 181
 Buren, kapel, 181
 Burlington, derde graaf van, zie: Boyle, Richard
 Busch, Johan, 159

 Callier, Mgr A. J. (bisschop), 59, 61
 Cannenburch, De, zie: Vaassen, De Cannenburch
 Capiau, 24
 Carette, 7
 Campen, Jacob van, 39, 115, 116, 121, 122
St. Cecilia, 71
Christus, in Mandorla, 71
 op Olijfberg, 71
Christus-monogram, 70
 Claessoon, Cornelis, 86
 Coeck, vestingbouwkundig ingenieur, 120
 Coeur, Jacques, 16
 Compiègne, 1, 2, 7
 Cornelissenwerf, 95
 Corot, Jean-Baptiste Camille, 3
 Coucy, kasteel, 3, 4, 8

 Craye, Digna, 105
 Cremelhorst, 46
 Cromholt, Nicolaes, 119
 Cromhout, Jacob, 40
 Crymel, 46
 Cuypers, Jos., 24, 71, 81
 Michael, 71
 P. J. H., 1, 16, 18, 19, 20, 22, 24, 25, 57, 60, 72, 73, 74, 79, 81, 83, 123, 147, 152
 Cuypers-archief, 60

 Danckerts, Hendrick, 118
 Johan, 118
 Johan de Oude, 118
 Danckerts de Rij, Dirk, 120
 Hendrick, 119
 Jacob, 120
 Pieter, 119
 Danckerts de Rij de Jonge, Cornelis, 109-122
 Danckerts de Rij de Oude, Cornelis, 118
 Delft, 80
 Gemeenlandshuis Delfland, 157
 Oude Delft nr 205, 125
 De Porceleyne Flesch, 71
 Techn. Hogeschool, afd. Bouwkunde, 109, 111, 122
 Wijnhaven 16, 157
 Dendermonde, Academie, 154, 155, 156
 Denslagen, W. F., Boekbespreking: E. Taverne, In 't land van belofte: in de nieuwe stad; Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680, 131-132
 Derkinderen, A. J., 71
 Deventer, vm. Broederenkerk, thans R.K. Kerk van St.-Lebuiñus, 158-159
 Broederenklooster, 158
 Gemeentelijke Archiefdienst, 158-159
 Leidenstraat, 179
 Melksterpoort, 180
 Melksterstraat, 179
 Molenstraat, 179
 Noordenbergkwartier, 179
 Noordenbergstraat, 179
 Papenstraat, 179
 Polstraat, 179
 Welle, 179
 Zandpoort, 180
 Diever, opgravingen, 47
 Dirkshorn, 95
 Doetinchem, 43-44
 Grutstraat, 43
 Oudheidkundig Museum 't Gevang, 43
 Walstraat, 43
 de Wrangle, 43-44

REGISTER

- Doornik, Kathedraal, 150
 Doornspijk (gem. Elburg), N.H. Kerk (= vml. St.-Liudgerkerk), 44-51
 Zuiderzeestraatweg, 44
 Dordrecht, St.-Antoniuskerk, 73, 79, 80, 81, 82, 83
 vm. klooster Mariënborn, 162
 Dorestad, opgravingen, 94, 98
 Dou, Jan Pieterz., 119
 Doyen, Giles, 147
 Drouwenezand, Natuur- en Dierenpanorama, 89
 Dubois, J. B., 154, 155, 156
 Ducerceau, J. A., 3
Duif, 70
 Dumbar, G., 159
 Duviert, J., 6, 10, 11
 Dwars, Dirick, 40
- Eboracum, zie: York
 Ecaussines, groeven en werkplaatsen van Le Prince, 157
 Eekt, 50
 Eelde, opgravingen, 47
 Eenigenburg, 95
 Eeteren, kasteel, 145
 Elburg, 45, 46, 50, 51
 stadsvesten, 44
 Werkgroep Archeologie van de Oudheidkundige Vereniging „Arent thoe Boecop”, 44, 45, 51
 Eleonora, gravin, 158
Emmausgang, 71
 Emmen, opgravingen, 47
 Emo, abt, 84, 85, 86
Engelbewaarders, H.H., 71
Engelen, 71
 Enkhuizen, stadhuis, 40
 Ens, 45
 Enspijk (gem. Geldermalsen), N.H. Kerk, 51-53
 Erichem (gem. Buren), vm. St.-Joriskerk, 181
 N.H. Kerk, 181-184
 Eugénie, keizerin, 3, 7
Evangelisten, 4, 71
 Eykelen, aannemer Van, 60
- Familie, Hl.*, 69, 71
 Ferté-Milon, La, kasteel, 3, 13
 Fivel, rivier, 84
 Fivelgo, 84, 85, 86
 Floris V, graaf, 45
 Fontainebleau, 6, 11
 Galerie des Cerfs, 10
 Geestmerambacht, 98
- Gent, 154
 Academie, 154, 155
 Gent, Kouter, 155
 Posthôtél, 155
 Société des Beaux-Arts et de Littérature, 155
 Stadhuis, 157
 Geuer, Frits, 71
 Goetghebuer, P. J., 154-156
 Goris, Lyneken, 105
 Gosseling, B. A. (aannemer), 60, 61
 's-Gravenhage, St.-Agneskerk, 59
 Alg. Rijksarchief, 119
 Beeklaan, 58, 59
 Beyerstraat, 60
 Bezuidenhoutseweg, 57
 Binnenhof (Grafelijk Paleis), 154
 Brandtstraat, 57, 60, 62
 Duinoord, 72
 Elandstraat, 57, 73, 81
 H.H. Engelbewaarderskerk, 57-83
 Gemeente-archief, 58
 Groenestein, weeshuis, 59, 60, 72
 Grote Markt, 60
 H. Hartkerk, 57
 Hoefkade, 58
 Hobbemastraat, 57, 58
 St.-Jacobuskerk, 57, 72, 79, 83
 Josephskerk, 57
 Julianakerk, 59
 Koninklijk Huis Archief, 17, 18, 20
 Koninklijk Munt- en Penningkabinet, 180
 Kritzingerstraat, 60, 62
 Lange Laak, 58
 Logement van Amsterdam, 40
 Loosduinseweg, 58, 59
 Louisakerk, zie: H.H. Engelbewaarderskerk
 H.H. Martelaren van Gorcum, 73
 St.-Marthakerk, 72, 74
 Mauritshuis, 119
 Nieuwe Zuiderkerk, 59
 Onze-Lieve-Vrouw van Goeden Raad, 73
 Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen, 57, 72, 73, 81, 83
 Parkstraat, 57, 72
 Prinsegracht, 58
 Reitzstraat, 59
 Rijksarchief, 86
 Scheepersstraat, 58
 St.-Sebastiaansdoelen, 118
 St.-Theresiakerk, 57
 Transvaalwijk, 57, 59
 Veerkade, 40
 Zuidsingels, 58
St.-Gregorius de Grote, 71

REGISTER

- Haaksbergen, R.K. Kerk, 161
 Haar, kasteel de, 1-26
 Haarlem, 20
 Barteljorisstraat, 90
 Grote Markt nr 15, 90
 Nieuwe Kerk, 118
 opgravingen Grote Markt, 90-92
 het Paviljoen, 154-156
 Schoutensteeg, 90
 Smedestraat, 90
 Teyler's Hof, 154
 Teyler's Museum, 154
 Haarlem, bisdom, 60
 bisschop van, zie: Callier, Mgr A. J.
 Haarzuylens, kasteel de Haar, 1-26
 Harderwijk, vm. St.-Agnietenkapel, 162
 Grote Kerk, 162
 Vismarkt, 162
 Harlingen, 47
Hart, H., 68, 71
 Hauwert, 98
 Havelte, opgravingen, 47
 Hedel (Gld.), Kasteellaan, 180-181
 R.K. Kerk, 181
 Heeckeren van Walien, coll. Van, 109
 Heer, Romeinse villa bij het Backerbos, 139
 Heeswijk, kasteel, 145
 Heiloo, huis Nijenburg, 40
 Helder, Den, terp, 98
 Hellendoorn, kerk, 159
 Helwegen, P., 24
 Hemkewerf, 95
 Hennaarderadeel, 47
 Herford, Marienkirche, 75
 Münsterkerk, 75
 Hertel, familie, 75
 Hertel Sr, Hilger, 76
 's-Hertogenbosch, St.-Jacobskerk, 81
 St.-Jan, 24
 Heukelem, Otto van, 145
 Hiddo, 45, 46
 Hilvarenbeek, kerktoeren, 144
 Hilversum, Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ont-
 vangen, 81
 Holte, Hendrik van, 161
 Warner van, 161
 Holwerd, St.-Willibrordskerk, 47
 Hoogkarspel, botvondsten, 140
 opgravingen, 141, 143
 (aangetroffen) kerkhof, 141
 Hoorn, Den, St.-Antoniuskerk, 80
 Hoorn, Westfries Museum, 140
 Hope, Henry, 156
 Horst (gem. Ermelo), 50
 Horsterenweg, 53-55
 Horsterzoomweg, 53-55
 Huizinge, 84
 Hunerberg, legioenvesting, 102
 Hunsego, 84
 Huygens, Constantijn, 118
 Huyter, Jan de, 157

 Ile de France, 2
 Isendoorn à Blois, Hendrik van, 125
 Ittersum, Anna van, 161

 Jacobsdr, Maritge, 120
 Jan Kaziniersz van Polen, 119
 Jan zonder Vrees, 2
 Janse, H., Delft, Gemeenlandshuis Delfland en
 Wijnhaven 16, 157
 Het geslacht Vennecool, bouwmeesters en han-
 delaren in bouwmaterialen, 39-40
 Jefferson, Thomas, 155
 Jode, Pieter de, 119
 Jones, Inigo, 116
Joseph, 71
 Jukwerd, klooster „Rozenkamp”, 84

 Kadijk, 3 aangetroffen kerkhoven, 141
 Karel VI, 2
 Keldermans, Anthonis, 157
 Rombout, 157
 Kerckhoven, Adrian, 40
 Kessel, vuistbijl, 106-107
 Keyser, Hendrick de, 118
 Kootwijkerzand, opgravingen, 55
 Krabbendam, 95
Kruis-monogram, 70
 Kubach, H. E., und A. Verbeek, Romanische Bau-
 kunst an Rhein und Maas: Boekbespreking,
 26-33
 Kuile, E. T. ter, De Romaanse kerkbouwkunst
 in de Nederlanden: Boekbespreking 33-35
 De teksten van Goetghebuer inzake het Pavil-
 joen kritisch gewaardeerd, 154-156

 Laan, ir. J. van der, 73
 Langerak, Vrouwe Elburg van, 144
 Leermens, kruiskerk, 86
 Leeuwarden, Oldenhove, 47, 161
 Leiden, Academie, 119
 vm. Dominicanessenklooster, 162

REGISTER

- Hoofdgebouw der Universiteit, 162
 Lakenhal, 118
 Marekerk, 115, 118, 119, 121
 Universiteits-Bibliotheek, coll. Bodel Nijenhuis,
 109, 110, 111, 113, 114, 115, 122
 Leliman, legaat architect, 111
 Lenobel, ..., 24
 Lenoir, Alexandre, 4
 Liefland, W. B. van, 57, 58
 Lienden, N.H. Kerk, 87-88
 Lindo, J. A., 58
 Liudger, Hl., 45, 46
 Lodewijk XIII, 2
 Lodewijk XVI, 24
 Lodewijk van Orléans, 2, 3, 11, 13
 Lokhorst, J. van, 72
 Longuyon, Jean de, 3
 Loppersum, toren, 86
 Looyenga, A. J., De kerk der H.H. Engelbewaar-
 ders te 's-Gravenhage, 57-83
 Lorsch, klooster, 181
Lot, vlucht, 71
 Lourijsen, L., 71
 Lucassen, pastoor F. A. M., 59, 60, 61, 71
 Lugt, coll., Parijs, 17
 Lutjebroek (gem. Stede Broec), Het Grootslag,
 141-143
 kerk, 141
 De Vier Noorderkoggen, 141
 Lyon, Musée de la Civilisation Gallo-Romaine,
 102

 St.-Maarten, 95
 Maastricht, O.-L.-Vrouwekerk, 147-153
 St.-Seraaskerk, 152, 153
 Maessen, 24
 Hermannus ther, 38
 Maeth, Nicolaus ther, 38
 Margry, E. J., 57
 Maria, 69, 71
Annunciatie, 71
Kroning, 71
 Marienfeld, kloosterkerk, 75
 Mariëngaarde, abdij, 92
 Marienweerd, abdij, 51, 53
 Marken, 92-94
 Medemblik, botvondsten, 140, 143
 opgravingen, 98
 Medici, Maria de, 2
 Menck, Johannes Marinus, 70
 Menko, abt, 86
 Merimée, Prosper, 4, 7
 St.-Michiels (bij Brugge), 45
 Middachten, kasteel, 40
 Middelburg, „In Rosenburch”, 42
 Lange Delft nr 99, 42
 Stadhuis, 157
 Vlasmarkt nrs 6, 8 en 10, 40
 Midwoud-Papenveersloot, 98-99, 143
 Minden, domkerk, 75, 76
 Minnertsga, 47
 Moeniswerf (gem. Marken), terp, 92-94
 Molenaar, Nicolaas, 57, 59, 60, 61, 72, 73, 74,
 76, 79, 80, 81, 82, 83
 Piet, 60
 Molenaar-archief, 60
 Montfoort, Commanderie, 125
 Montfoort, kasteel, 145
 Moonen, Arnold, 159
 Münster, dom, 75, 83
 Lambertikirche, 75, 76
 Überwasserkirche, 76
 Münster, bisschop van, 84
 Muiden, 46

 Napeleon III, 1, 3, 5, 7, 15, 16, 25
 Neuilly, privé collectie, 6, 7, 10, 12
 Neuss, 102
 Nicolas, gebroeders, 24
 Nieukerken, J. J. van, 72
 Nieuwendijk, Van, 24
 Nieuwkoop, 59
 Nijmegen, Canisiuscollege, 72
 St.-Ignatiuskerk, 60, 72
 St.-Josephkerk, 72
 R.K. kerk, ontwerp voor, 82
 Rijksmuseum G. M. Kam, 102
 Noordboek, kruiskerk, 86
 Noordwijk, St.-Jeroenkerk, 72, 79, 81, 83
 Noort, Willem van, 125
 Nordkichen, kasteel, 40
 Novaesium, zie: Neuss
 Nunspeet, 45

 Oisterwijk, St.-Petruskerk, 81
 Oldebroek, 45
 Oldehove (in Humsterland), 47
 Ommen, Johan van, 39
 Ommerschans (Ov.), 44
 Oosterend, 47
 Oosterwolde, 45
 Oostwoud, 98
 Oude Pekela, kerk, 74

 Paderborn, domkerk, 75
 Palladio, Andrea, 116
 Parijs, 2, 24
 coll. Lugt, 17

REGISTER

- Paulus, abt, 85
Pauwels, Jan Baptista, 40
Peeters, C., Boekbespreking: H. E. Kubach und A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, 26-33
Peize, opgravingen, 47
Percier, G., 10
Peters, C. H., 72
Peters, legaat architect, 111
Petrus, in gevangenis, 71
Pels, firma, 70
Phoenix, 70
Pickel, Caspar Clemens, 78, 79
Pictorius, Gottfried Laurenz, 40
Pierrefonds, kasteel, 1-26
Poeldijk, kerk, 73
Poitiers, kathedraal, 74, 83
Poitou, 74, 83
Polanen, Dirck van, 144
 Elburch van, 144, 145
Porceleyne Flesch, De, 71
Post, Pieter, 121
Poussin, Nicolas, 1
Prince, Le, groeven en werkplaatsen, 157
 Guillaume Le, 157
 Justaes Le, 157
Prince, Pieter de, 157
Pronk, C., 39
Prüm (in de Eiffel), klooster, 145
- Quarsingelsi, 46
- Raalte, kerk van de H. Kruisverheffing, 75
Rauwerd, 47
Redger, 45
Reinoud II van Gelre, graaf, 158
Rhenen, groeve Leccius de Ridder, 89
 groeve Vogelenzang, 89
Richelieu, kardinaal, 2
Riele Gzn., Wolter te, 81
Rijn, Cornelis van, 40
Rijswijk, parochiekerk, 72
Roermond, Munsterkerk, 150
Roghman, Roelant, 17, 19, 22
Rolde, opgravingen, 47
Rossem, Johan van, 123, 125, 128, 130
 Margareta van, 125
 Marten van, 123, 124, 125, 129, 130
Rothschild, *Hélène baronesse de*, 16
Rotterdam, bisdom, 69, 70, 71
 St.-Ignatiuskerk, 72, 73
 Laurentiuskerk, 73
 Stadhuis, 116
- Roussel, J., 24
Rutenberge, familie van (den), 39
Rutenberg tot Zuythem, familie, 39
Sappemeer, St.-Willebrorduskerk, 72
Sauvageot, C., 24
Schaarschines, zie: Escaussines
Schagen, Grootewal, 95
 Tjallewal, 95
 vondsten, 94
Scharmer, kerspelkerk, 84
Scheveningen, 58
 St.-Antonius-Abt-kerk, 81
 Oude Pier, 58
Schoemaker, A., 159
Schokland, 46, 92
Schootbrugge, 45, 46
Schütz, J. F., 41
Sedan, slag bij, 7
Sémiramis, 3
Seyn, E. de, 155
Silenus, 102
Slang, de koperen, 70
Sleen, opgravingen, 47
Sneek, 59, 72
 R.K. Kerk, 72
 R.K. Ziekenhuis, 72
Snickers, P., 57
Soest, Hohnekirche, 75
 Wiesenkirche, 75
Spannum, 47
Sprenger, W., 152
Staets, H., 118
Stalpaert, Daniel, 120, 121, 122
Steenbergen, Blauwstraat, 103
 Damstraat, 103
Gasthuis, 103, 104, 105, 106
 vm. Gasthuiskapel, 103, 104, 106
 Gasthuiskerkhof, 105
 Gasthuisstraat, 103
 Gemeente-archief, 105
 Gereformeerde Weeshuis, 102, 106
 St.-Jacobuskerk, 103
 Kaaistraat, 103
 Kerkstraat, 103
 Markt, 103
 N.H. Kerk, 103
 R.K. Weeshuis, 102, 106
 Rozemarijnstraat, 105
 Stadhuis, 103
Steenwijk, Grote Kerk, 38
Steenwijk, Cornelis van, 161
Stevin, Simon, 119
Stommel, Sophie van, 125
Straalen, Th. van, Nogmaals: Vennekool, 160

REGISTER

- Stuers, Victor de, 16, 20, 123
 Stuyt, Jan, 81
 Suitem, Alof, 39
 Svifterbant, 45
 Sylvanecte, 1
- Tak, C. B. van der, 17
 Taverne, E., In 't land van belofte: in de nieuwe stad; Ideaal en werkelijkheid van de stads- uitleg in de Republiek 1580-1680: Boekbespre- king, 131-132
 Telgt (bij Ermelo), 46
 Telgud, 46
 Telting, A., 161
 Temminck Groll, C. L., De Cannenburch en de intree van de Renaissance in Gelderland, 123-130
 Tepe, Alfred, 75, 76
 Terwen, J. J., Het Amsterdams stadhuisplan van 1643. Analyse van een teruggevonden tekening, 109-122
 Tiel, St.-Maartenskerk, 49
Tobias, 71
 Tooren, Peertjen van de, 86
 Toorop, Jan, 71
 Trier, 100
 Liebfrauenkirche, 80, 81
 Triquetti, consul van Sardinië, 154, 155, 156
 Tuilerieën, De, 7
 Tuitjenhorn, 95
- Utrecht, Archief, Aartsbisdom, 38
 Attelier Brom, 67
 huis Drakenburg, 159
 Janskerk, 159
 vm. kerk van het Ursulaconvent, 162
 Lutherse kerk, 162
 St.-Paulusabdij, 86
 Rijksarchief, Prov. Atlas Utrecht, 18
- Vaassen, De Cannenburch, 123-130
 Valkoog, 95
 Valois, hertogdom, 2, 6, 10
 Veenenburg (Z.-H.), 44
 Venlo, kerk van Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen, 81
 Vennecool, geslacht, 39-40
 Jacob, 39
 Jacob jr, 39, 40, 160
 Steven, 39, 40, 160
 Vetera II, zie: Xanten
 Viervant, Leendert, 154, 156
 Vincennes, donjon, 10
 Vindonissa, zie: Windisch
- Vingboons, Philip, 121
 Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel, 1-26
Vis met broodmand, 70
 Vitet, Ludovic, 4
 Vleuten, St.-Willebrorduskerk, 72, 73
 Voorburg, Hofwijk, 118
 Voorhuzen, vm. kapel, 87
 Vries, A. de, Pierrefonds en de Haar: Twee 19de- eeuwse kasteelrestauraties, 1-26
- Waasmunster, villa, 155
 Wachtendonk, 102
 Wagemakere, Domien de, 157
 Waghbrugge, 45
 Wainbridge, 45
 Waïnebrugge, 45
 Wal, H. van der, Een bijdrage tot de bouwgeschie- denis van de O.-L.-Vrouwekerk in Maastricht, 147-153
 Walpole, Horace, 155
 Warmenhuizen, 95
 Stationsstraat, 95
 terp Alingdorp, 95
 terp Hartendorp, 95, 96, 97
 Wassenaar, St.-Willebrorduskerk, 72, 74
 Wauwerman, 13
 Wells, kathedraal, 125
 Werden a/d Ruhr, abdij, 45, 46, 50
 Werfhorst, buurtschap, 44
 Wervershoof, 98, 143
 Wessing, buurtschap, 45, 46
 Kerkenhul, 46
 Westeremden (gem. Stedum), N.H. Kerk, 84-86
 Westfalen, 66, 75
 Wetterau, 102
 Wezel, G. van, Middelburg, Vlasmarkt, 8, 40-42
 Wijchen, opgravingen, 89
 Wijk, kasteel, 145
 Wijk bij Duurstede, kasteel, 145
 Wijtenburg, deken P. C., 60
 Wildt, David de, 120
 Geertruy de, 120
 Windesheim, 39
 Herv. Kerk, 159-160
 Windisch, 102
 Winterswijk, N.H. Kerk of St.-Jacobskerk, 88
 Markt, 88
 opgravingen, 88
 Wooldstraat, 88
 Wittert van Hoogland, F. A. baron, 60
 Wittewierum, abdij Bloemhof, 84, 86
 Wladyslaw IV van Polen, 119
 Woerden, 72
 Arsenaal, 99, 100

REGISTER

- St.-Bonaventurakerk, 73
 Havenstraat, 99
 het Groenendaal, 99
 Herv. Kerk, 40, 160
 St.-Jozefpensionaat, 99
 Meulmansweg, 99
 opgravingen, 99-102
 torenspits, 40
 Wyganowski, opzichter, 5, 6, 7
 Wymbritseradeel, 46
- Xanten, 102, 179
- Ydoorn, vuurtoren, 40
 York, 102
 Ysselstein, kasteel, 145
- Zacharias*, 71
 Zaltbommel, huis van Jan van Rossem, 123, 128
 St.-Maartenskerk, 123
 poortgebouw Maarten van Rossemhuis, 123,
 128, 130
 Waterstraat, 26, 123
 Zeerijp, kruiskerk, 86
- Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 16,
 17, 18, 21, 22, 23, 39
 Zueten, Alef van, 39
 Neze (Agniesen), 39
 Zuidbroek, kruiskerk, 86
 Zuylen van Nyevelt, E. G. T. baron van, 16
 Zweden van Culemborg, bisschop, 162
 Zwolle, Bethlehemkerk, 38
 Eiland nr 144, 161-162
 Gemeente-archief, 39
 Goudsteeg, 39
 Koestraat, 39
 Koestraat nr 27/29, 161
 Melkmarkt nr 41, 39
 St.-Michaelkerk, 72, 73, 83
 Museum a/d Melkmarkt, 161
 Praubstraat nr 8^{III}, 38-39
 Praubstraat nr 10/12, 39
 Praubstraat nr 25, 39
 Prov. Overijssels Museum, 39
 Rijksarchief, 39
 vm. Scholierenhuis v.h. Fraterhuis, 38-39
 Vispoortenplas nr 8/10, 160-161
 Zygmunt III van Polen, 119

BULLETTIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsen, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurs-honorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1979.